

Володимир Поліщук

БУДИНОК, ЯКОГО УЖЕ НЕМАЄ

Володимир Поліщук. Будинок, якого туже немає. – Кіровоград. 2014. с.

У книзі зібрані публікації журналіста Володимира Васильовича Поліщука, які вийшли друком у 2013-2014 роках у центральних та обласних друкованих виданнях.

ПАРК ЧОТИРЬОХ МИХАЙЛІВ

Нині майже двохсотлітню пам'ятку на 63-х гектарах доглядають... два працівники

Завдяки моді XIX ст. на ландшафтні парки ми сьогодні гуляємо уманською «Софіївкою» — подарунку польського магната Потоцького дружині; Асканією Новою — улюбленому дітищу Фрідріха Фальцфейна. Не відставали від моди й власники земель на Кіровоградщині. Поміщик Микола Давидов створив «Веселі Боковеньки». А в іншій частині області графська сім'я Толстих залишила нам Онуфріївський парк, який за іменами його власників і розбудовників ще називають Парком чотирьох Михайлів.

Школа, збудована графом в Онуфріївці 1911 року. Тут викладав Василь Сухомлинський

У 70-х роках XVIII ст. Онуфріївку купив Михайло Камбурлей, капітан російської армії, який заснував там парк. 1821 року, після його смерті, села Онуфріївка, Камбурліївка, Лозоватка, Іванівка та Омельник (13 тисяч десятин землі) стали власністю Михайла Дмитровича Толстого (1804 — 1891), чоловіка дочки Камбурлея — Катерини. У економії Толстих в Онуфріївці агрономом працював учень Докучаєва. Із 1914 року тут сіяли цукровий буряк, працював конезавод, на якому вирощували коней арденської породи. Була ферма корів сірої української породи (орієнтовно 600 голів), розводили в економії графа овець породи рабульє (вісім тисяч голів), які перемагали на російських і міжнародних виставках. У Онуфріївці на гроші Толстих побудовано церкву, земську управу, школу, лікарню, паровий млин з денним помолом 1000 пудів зерна та інші споруди.

На початку 20-х років XIX ст. граф Михайло Дмитрович Толстой заклав так звану стару частину парку. Керували роботами німецькі та чеські майстри. Сам граф узимку жив у Одесі, а весну й літо проводив у Онуфріївському маєтку.

Після смерті Михайла Дмитровича справами зайнявся його син — Михайло Михайлович Толстой-старший (1834 — 1898). Він покохав бідну 15-річну дівчину Олену Смірнову й одружився на ній, чим порушив вікові засади свого роду.

У старому парку й досі ростуть екзотичні дерева, висаджені двісті років тому, зокрема незвичайний сидячоквітковий дуб, жолуді якого завбільшки із сливу, плодоносить раз на п'ять років

— Із цією красивою історією кохання пов'язана визначна пам'ятка парку — дуб кохання, — розповідає начальник відділу архітектури та містобудування Онуфріївської РДА Микола Явтушенко. — За легендою, цей дуб посадили на острові Олена та Михайло, коли повернулися з весільної подорожі в батьківський маєток. Місцеві жителі обов'язково приходять до цього дуба в день весілля, щоб зберегти любов на все життя.

У другій половині XIX ст. Михайло Михайлович закінчив будівництво нової частини парку. До 1917-го парк займав 150 десятин землі. Комплекс включав нижній і селянський ставки (загальною площею 83 десятини), сінокісні луки, розсадник, фруктовий сад. На той час у парку росло понад 200 видів дерев і чагарників.

Останній граф цієї гілки Толстих — Михайло Михайлович-молодший (1862 — 1927) — після жовтня 1917-го втратив свої маєтки, був позбавлений графського титулу, і його ледь не розстріляла Олександрійська ЧК. Від смерті врятували онуфріївські селяни, які пам'ятали добрі справи графа. У квітні 1919-го почесного громадянина Одеси графа Толстого, хвору людину, виселили з власного будинку.

Михайло Михайлович (молодший) прославився як меценат. Окрім добрих справ в Онуфріївці, він відкрив у Одесі картинну галерею й опікав Одеську міську публічну бібліотеку, якій подарував власне унікальне зібрання книжок вартістю 100 тисяч рублів. 8 грудня 1919-го граф Михайло Толстой разом із матір'ю Оленою Григорівною вимушений був назавжди покинути Батьківщину. Помер Михайло Толстой-молодший 30 серпня 1927 року в Женеві, де і похований. Так закінчився життєвий шлях одного з найвідоміших благодійників і меценатів свого часу. Оскільки Михайло Толстой-молодший не був одружений і не мав дітей, тож обірвалася одна з гілок роду Толстих, пов'язаних із Онуфріївкою.

На території парку були: графський будинок, літня їдальня, стайні, склад з підвалом-льодовиком, кілька штучних ставків у місці злиття річок Омельник і Сухий Омельничок, насипний острів на нижньому ставку. У старому парку й досі ростуть екзотичні дерева, висаджені двісті років тому, — каркас західний (залізне дерево), софора японська; незвичайний сидячквітковий дуб, жолуді якого величиною зі сливу; цукрові клени, з соку яких варять кленовий сироп. Збереглися навіть двохсотрічні верби, висаджені уздовж берегів.

Понад століття Онуфріївський парк був одним із найкрасивіших місць на території сучасної Кіровоградської області. Парк і сьогодні справляє враження, хоча в останні десятиліття йому не приділяли достатньої уваги. І тому тут поступово згасає краса. Нині парк менший, ніж за часів Толстих, — лише 63 гектари. Хоча, за словами Миколи Явтушенка, офіційно його межі так і не встановлено. Приміщення білої їдальні й льодовика порожні й поступово руйнуються. У ставках темно-зелена вода, бо у 60-ті роки минулого століття неправильно провели іригаційні роботи. Греблі та водоспади, побудовані двісті років тому, розвалюються. Так званий новий парк заріс чагарниками.

- Регіональна служба охорони та реставрації пам'яток, яка сьогодні є балансоутримувачем парку, торік побудувала альтанки, встановила урни і туалети, відреставрувала один місток, — говорить Микола Явтушенко. — Та в штаті парку тільки дві людини — що вони можуть зробити? Хіба що в присадибній частині парку підтримувати порядок.

Кілька років тому депутат обласної ради виявив бажання взяти в оренду парк. Обіцяв зробити його не лише місцем відпочинку жителів Онуфріївки, а й залучити до нього туристів зі всієї України. Проте такого дозволу депутат не отримав. Та навряд чи за бюджетні кошти можна навести порядок у парку. Влада не може навіть знайти коштів, щоб встановити вказівники на автодорогах республіканського значення, які проходять за

кілька кілометрів від Онуфріївки, не те що займатися самим парком. От і згасає краса графського парку

БУДИНКИ З ЛЕВАМИ

Стіни багатьох кіровоградських будинків, які були споруджені сто і більше років тому, прикрашають скульптурні деталі у формі голови людини чи тварини. Це – маскарони, їхня функція не лише сакральна - бути оберегами, а й оздоблювально-декоративна. Найбільш поширеними маскаронами є купідони, фантастичні маски-гротески, копії грецьких масок, ангели, голова лева або ж жінки. На відміну від горгулій, вони не наганяють страх, а вносять комічний, нейтральний або ж романтичний елемент у зовнішній вигляд будівель. Маскарони розміщені на помітному місці: у замку арки, над віконним або ж дверним отвором.

Унікальними для фасадів старих будинків міста є маскарони у формі лева. Їх можна побачити на стінах приміщення бібліотеки ім.Бойченка по вулиці Дворцовій.

Першим власником цієї пам'ятки архітектури кінця ХІХ ст. був відставний ротмістр Долинський, хоча існує версія, що його будував якийсь Шевяков. Припускають, що проект будинку належить архітектору Олександру Лішневському. Особлива краса фасаду - маскарони у вигляді голови лева та картуші.

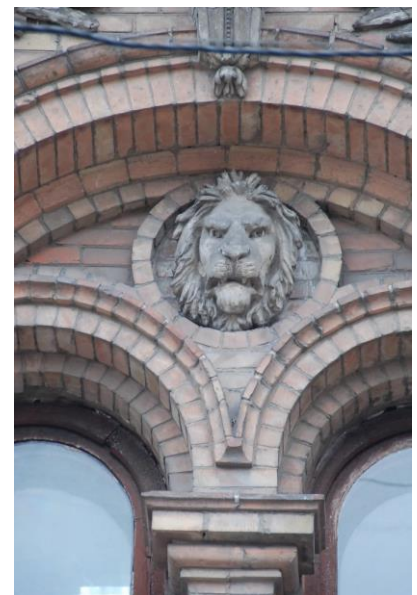
Про будинок лікаря Вайсенберга, який споруджений у 1898-му, ми уже писали. У цьому будинку на розі вулиць Чміленка та Чорновола нині квартирує управління охорони здоров'я ОДА. Стіни будинку також прикрашають паші лева.

А от про будинок по вулиці Шевченка, 8 мало відомостей. Споруджений він у стилі раціонального модерну на початку ХХ ст. на кошти Роберта Ельворті. Начебто у ньому проживав інженер заводу. Двоповерхова цегляна споруда у формі літери «Г». Фасад прикрашає вишуканий малюнок з виразною рельєфністю у вигляді накладних елементів - маски левів, мушлі, рослинно-фруктові гірлянди.

Два будинки з маскаронами-левами збереглися по вулиці Декабристів. Будинок №4 належав поміщику і побудований у 1912-му. Декорація фасаду одноповерхової споруди типова для модерну. Багате цегляне ліплення. Нижче на два квартали - одноповерхова споруда, яка датується кінцем ХІХ ст. До 1917-го це був приватний особняк, нині – дитячий садок.

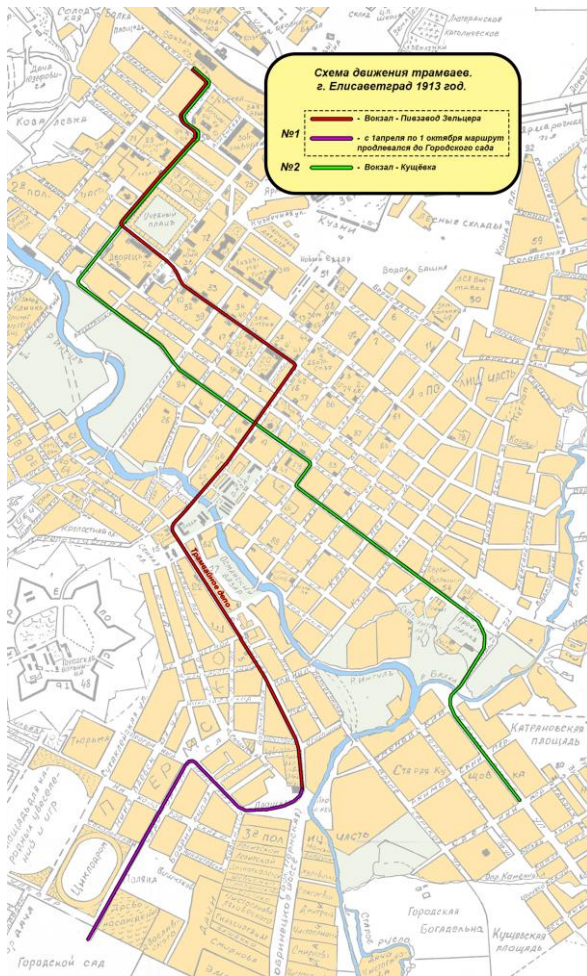
Ще в одному будинку з левами – по вулиці Гоголя, 123, сьогодні також дитячий садок. Побудований він у 1900-му у стилі модерну як будівля загального призначення.

Збереглися у місті ще кілька будинків з левами. А на деяких, як на колишньому будинку землевпорядної комісії (вул.Дворцова, 6), який споруджений у 1840-1850 роках, маскарони-леви зникли з фасаду під час одного з ремонтів. Цей будинок відомий кіровоградцям тим, що тут ще кілька років тому знаходився райвідділ міліції.

МАРШРУТИ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ТРАМВАЯ

Ідея створення міської залізниці обговорювалася в Єлисаветградській міській думі з 1890 року. Рішення про її будівництво прийняли у 1895-му. Договір уклали з компанією «Єлисаветградське електричне товариство». Купець 1-ої гільдії Лев Бродський виділив 15 тисяч рублів. 13 липня 1897-го Єлисаветград став четвертим у Російській імперії, де було пущено електричний трамвай. Перший пішов у Києві (1892-го), потім були Нижній Новгород та Єкатеринослав. У Москві пустили трамвай на два роки пізніше, ніж у Єлисаветграді.

Офіційно електричний трамвай відкрили 26 липня. Перша лінія зв'язувала залізничний вокзал із пивзаводом Зельцера, потім її продовжили до міського саду. Трамвай рухався вулицями Вигонною (Поповича - далі у дужках сьогоднішні назви вулиць), Костельною (Щорса), Бульварною (Фрунзе), Дворцовою, Великою Перспективною, за мостом через Інгул повертав на Велику Пермську і їхав до площі біля заводу Зельцера. Було п'ять залізничних та п'ять відкритих електровагонів німецької фірми Herbrand, два причіпних закритих вагони коломєнського заводу, три причіпних вагони заводу Яскульського та дві причіпні платформи.

24 вересня 1899-го відкрили лінію, яка з'єднала робітничу околицю Кушівку з промисловим районом (заводи Шкловського, Яскульського, Ельворті). Від залізничного

вокзалу по Бульварній вулиці колія доходила до вулиці Гоголя, повертала наліво і йшла до Олександрівської (Тарковського), де був поворот направо, а на наступному перехресті наліво на Преображенську і до Костопальної (Олександрійської), потім по Кримській до Середнього провулку. Довжина лінії - 3,6 км, нею курсувало чотири вагони.

У 1901-му у депо було уже 22 моторних і три причіпних вагони. За чотири роки трамвай перевіз 2045,8 тисячі пасажирів. Лінії мали одну колію, тому біля Окружного суду, Держбанку, кавалерійського училища та ще у кількох місцях були влаштовані роз'їзди, які єлисаветградці називали «пиріжками». Депо та електростанція знаходилися по Великій Пермській (нині - територія факультету фізвиховання педуніверситету ім.Винниченка). Швидкість руху трамвая – до 10 км/год. Ширина колії – 1000 мм.

Ціна проїзду - 5 коп. для дорослих і 3 коп. для дітей віком до 16 років. Білет з пересадкою з однієї лінії на іншу – 8 коп. Діти віком до 5 років у супроводі дорослих

їхали безплатно, але по одній дитині на пасажира. Учням проїзд без пересадки обходився у 3 коп., з пересадкою – 6 коп. Для порівняння, буханець хліба коштував 1 коп.. Поліцейські та рознощики телеграм їхали безплатно, але лише у службовій формі і не більше одного у вагоні. У салон заходити і сидіти пільговикам не дозволяли, вони стояли "на передній площадці». Контроль за проїздом здійснювали кондуктори, які були у форменних фуражках, з погонами, сумкою на ремені та рулоном білетів на грудях. Завідував трамвайним рухом у місті І.А.Гуляйбіда.

У 1916-му з'явилися літні вагони. 8 січня 1918-го трамвай зупинився і знову пішов лише 1 травня 1922-го. На той час у трамвайному депо було 10 вагонів, які курсували двома маршрутами: "Вокзал - Пивзавод Зельцера" (N1) та "Центр - Кушівка" (N2). На першому маршруті зупинки були позначені дошками, на другому зупинок не було, тож посадку і висадку проводили за вимогою пасажирів. На вагонах були їх порядкові номери.

Газета "Зінов'євський пролетарій" у номері за 18 квітня 1929-го у замітці "Будуємо нову трамвайну колію" повідомляла про плани влади зі спорудження трамвайної колії через Червонозорівку до Кооптаху. Міськрада погодила технічний проект про прокладання колії по Кавалерійській вулиці. На нову лінію довжиною у 3,8 км та на роботи з відведення дороги під другу арку для проїзду підвиділили 123 161 крб. Президія міськради порушила клопотання перед центром про відпуск 615 пудів мідного дроту для повітряної мережі. Планували розпочати роботи не пізніше 1 травня й закінчити до 1 липня. Проте лише 4 серпня 1929-го пустили два вагони до червонозорівської школи (нині СШ-3), а 15 серпня трамвай пішов до Кооптаху. Спершу курсувало чотири вагони. Будівництво нового маршруту обійшлося місту у 125 000 крб.

У 1940-му довжина трамвайних колій становила 16,2 км, було 29 вагонів, діяла одна тягова підстанція та один трамвайний парк, існував допоміжний трамвайний парк. Було чотири маршрути: "Вокзал -Пивзавод Зельцера", "Центр - Кушівка", "Вулиця Леніна - Кооптах", "Пивзавод Зельцера - Міський сад" (по вулицях Прогонній та Садовій). Три маршрути мали лише одну колію, тому діяло вісім роз'їздів. Поворотна петля знаходилася біля вокзалу.

У 1940-му склали проект розширення трамвайної мережі, здійснити який не дозволила війна. При відступі радянські війська підірвали трамвайну електростанцію. У 1945-му уцілілі трамвайні вагони начебто збиралися відправити до Вінниці, але подальша їх доля невідома. Рейки населення розібрало для будівництва погребів. Їх залишки можна було спостерігати серед бруківки ще наприкінці 50-х років.

Таким чином жителі нашого міста користувалися трамваєм 44 роки. На честь його 100-річчя у 1997-му по вулиці Дворцовій встановили пам'ятний знак.

ОСМАН, АЛЕ НЕ ТОЙ

Єлисаветград був зеленим містом, на його території знаходилося кілька парків та садів. Деякі з них існують й сьогодні. Приміром, Міський сад, як він називався у XIX столітті, а нині - парк Перемоги на Олексіївці, розбитий у 1764-му генералом Мельгуновим, колишнім головним командиром Нової Сербії. При міській лікарні у фортеці Святої Єлисавети у 1835-1836 роках за наказом колишнього корпусного командира і начальника військових поселень краю генерала Остен-Сакена висадили лікарняний сад. Розведенням його безпосередньо завідував колишній голова думи полковник Поппе. Ковалівський бульвар і при ньому парк розвели за розпорядженням воєнного начальства у 1850-х роках. Про Міський бульвар, на якому нині площа Героїв Майдану (Кірова), ми уже писали. Був ще Гімназійний сквер, який розбили у 1879-му під час будівництва приміщення чоловічої прогімназії і остаточно влаштували при перебудові цього приміщення у 1887-му для повної гімназії.

Та напевне найбільш загадковим слід вважати Османський бульвар, що існував в Єлисаветграді у XIX столітті. Дехто з кіровоградських журналістів приписує авторство його створення французу Жоржу-Ежену Осману – містобудівнику, який багато у чому

визначив обличчя сучасного Парижа, перебудував ряд житлових кварталів, знісши багато старих, у тому числі середньовікових, будинків, і проклав бульвари, які потім стали популярними.

Ось що писав про Османський бульвар О.Пашутін у своєму “Історичному нарисі м.Єлисаветграда”: «... на берегу р. Ингула с одной стороны и Большой Пермской улицы с другой, разведен был в 1849 году, во время состояния г. Елисаветграда в военном ведомстве. Он разведен был по распоряжению графа Остен-Сакена и назывался по фамилии полковника Османа, разводившаго его, а также заведывавшего им. Этот бульвар был лучшим в то время местом в городе для летнего гуляния елисаветградской публики; на нем была устроена деревянная ротонда для танцев, а также разведены роскошные цветники. Не смотря на все удобства, которые представлял этот бульвар для жителей города, он по переходу г. Елисаветграда в гражданское ведомство, т. е. вначале 1860-х годов, совершенно вырублен вместе с примыкавшей к нему роццей, по ту сторону р. Ингул вследствие того, будто бы, что как бульвар, так и река во время весеннего разлива р. Ингула стесняли свободный проход воды и льда. В настоящее время на месте Османского бульвара производится постройка машинного здания, а также здания для вагонов, мастерских и конторы для городской электрической железной дороги, что без сомнения, придаст приличный вид этой местности».

Трамвайне депо побудували на території Османського бульвару. Фото 1904 року.

Як бачимо, Пашутін не вказує імені Османа. Старший науковий співробітник Кіровоградського обласного краєзнавчого музею К.Шляховий вважає, що наш Осман – і не франуз, і не турок, а

німець. Парк розбивав підполковник О.К.Осман у 1849-му за розпорядженням командира 2-го резервного кавалерійського корпусу генерал-лейтенанта Д.Є.Остен-Сакена. Отто Карлович був корусним обер-вагенмейстером, тобто обозним, і тому мав завідувати місцем розваг і відпочинку військових родин. Відомо також, що майор Отто Осман 3 грудня 1842 року нагороджений орденом Святого Георгія IV класу.

Наприкінці XIX століття на місці нинішнього стадіону збудували трамвайне депо (на знімку). Єлисаветградський купець Цаль Гершевич Канівський побудував приміщення, у якому тепер розміщується фізкультурний факультет Кіровоградського державного педагогічного університету ім.В.Винниченка. Сьогодні на території колишнього Османського бульвару знаходиться Молодіжний сквер.

ОДНЕ З ПЕРШИХ ПРОТОМІСТ ЄВРОПИ

Трипільці залишили яскравий слід в історії, саме вони заклали підвалини європейської цивілізації. Цим давнім племенам, що жили більше 5 тисяч років тому, ми завдячуємо цілим рядом винаходів. Вони першими винайшли гончарну піч, свердлильний та ткацький верстат. Ряд дослідників вважає, що трипільці першими в Європі стали застосовувати колесо. Вивченню історії цієї яскравої та загадкової культури присвятили

життя вчені кількох поколінь. Найвагоміші здобутки у трипільській проблематиці належать Тетяні Пассек. Особливе значення у її наукових відкриттях займають матеріали, здобуті під час археологічних розкопок поселення поблизу села Володимирівка Новоархангельського району. Ці дослідження стали справжньою сенсацією. Пассек назвала це поселення столицею Трипільського світу. Саме за такими поселеннями трипільців вважають засновниками перших протоміст у Європі.

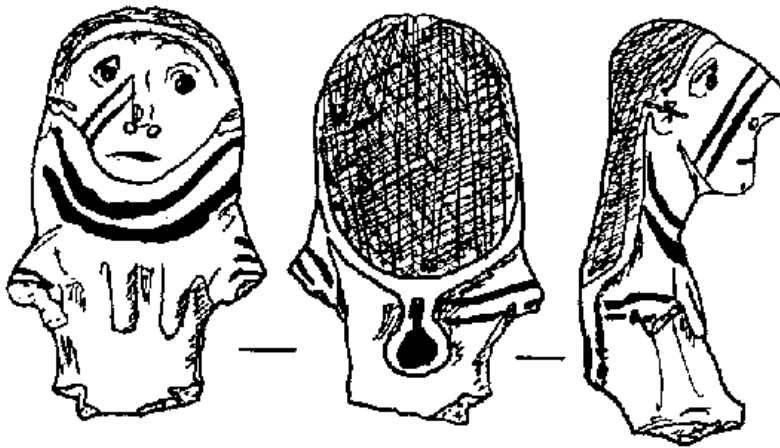

Археологічні дослідження на поселенні Володимирівка, 1946 рік

Поселення розташоване на південній околиці Володимирівки на високому правому березі річки Синюхи. З півночі обмежене струмком Бондарка, з південного сходу - стародавньою балкою. Відкрите у 1925-му М.Якимовичем. Перші розкопки проведені у 1927-28 роках співробітниками Уманського краєзнавчого музею. У 1935-38 роках поселення досліджувала експедиція Інституту історії матеріальної культури АН УРСР під керівництвом С.Магури. У 1939-40 та 1946-47 роках експедицію Інституту археології АН УРСР та Інституту історії матеріальної культури АН СРСР очолювала Т.Пассек. День народження Т. Пассек – 15 серпня - з 2008 року відзначають в Україні як професійне свято – День археолога.

У Володимирівці експедиція Пассек відкрила залишки близько 200 жител. За трипільською традицією, будівлі розташовувалися по колу, залишаючи у центрі вільним великий майдан. Таких кіл чи овалів було кілька. Будинки глинобитні, прямокутної форми, площею 120-150 кв. м. Тут мешкало кілька сімей, тому будинок був розділений на 2-4 кімнати, кожна з яких мала глиняну піч. Стіни із нетовстих дерев'яних кілків, які густо обплетені лозою. Потім такий собі «тин» обмазували глиною і обпалювали. Така технологія робила стіни будинків міцними, вони добре тримали тепло і не пропускали вологу. Підлога добре загладжувалась, а зверху розкладалося багаття, що обпалювало глину до оранжево-червоного кольору.

Глиняна модель з поселення у Володимирівці є унікальною знахідкою, оскільки уся поверхня прикрашена триколірним розписом: білі, червоні, чорні лінії покривали стіни, підлогу, поріг. Особливість жител трипільців у Володимирівці - наявність хрестоподібних жертвників. Вони з глини, розташовані на підвищенні на підлозі. Іноді орнаментовані концентричними колами і завжди орієнтовані точно за сторонами світу. Це особливе культове місце в оселі, де здійснювали жертвоприношення та інші культово-магічні обряди. У 1947 році в одному з розкопаних будинків знайшли ще один жертвник, але вже іншого вигляду - чотирикутне підвищення, викладене обпаленими глиняними плитками.

Глиняна статуетка трипільчанки, яка ніби щось промовляє до нас із далекого минулого, з поселення Володимирівка.

Біля жертовників майже у кожному будинку виявлено глиняні статуетки людей та тварин, які пов'язують з культом родючості. Жіночі фігурки служили оберегами, охоронцями домашнього вогнища, уособлювали материнське, родюче начало. З розкопок Т.Пассек у Володимирівці походить жіноча скульптурка, що стала широковідомим зразком реалістичного стилю трипільської антропоморфної пластики. Це жіноча сидяча статуетка (збереглась верхня половинка, до пояса), що зображує жінку похилого віку. Давній скульптор реалістично передав риси обличчя, наліпною зачіскою позначив розчесане на прямий проділ волосся, що вільно спадає на плечі, а на спині вище талії зібране у вузол. Поверхня скульптурки вкрита розписом коричневою фарбою, зокрема, обведено очі, позначено прикраси на шиї, пофарбоване волосся. Лінії на обличчі передають татуювання, характерної особливої ролі жінки в общині – жриці, знахарки, віщунки.

Число знайдених у 1946-1947 роках будівель сягнуло двох сотень. Ніколи ще археологи не розкопували таку величну пам'ятку. Т.Пассек назвала поселення столицею Трипільського світу. Багато років потому археологи відкрили інші велетенські поселення - Тальянки, Майданецьке, Небелівку. Уже їм приписують роль столиць. Але Володимирівка, що принесла стільки відкриттів і одночасно стільки запитань, не відступила на задній план, не втратила свого значення у вивченні трипільської культури, її витоків та історичної спадщини.

У Володимирівці досліджено розкопками лише 29 будівель - 27 наземних та 2 напівземлянки. І якби й знайшлися кошти для продовження досліджень, то це проблематично, оскільки сьогодні земля, під якою сховане житло трипільців, перебуває у приватній власності.

ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКІ ВІРШІ ВОЛОДИМИРА СОСЮРИ

Становлення класика української літератури ХХ століття, неперевершеного лірика Володимира Сосюри як громадянина та митця припадає на перші пореволюційні роки і пов'язане з Кіровоградщиною.

Восени 1918-го у складі робітничої дружини содового заводу він бере участь у повстанні проти кайзерівських військ. Потім стає козаком петлюрівської армії. Один з перших віршів українською мовою

„Ми любим на словах...” гайдамака 3-го куреня 3-го гайдамацького полку написав на станції Знам'янка. Сталося це 15 лютого 1919-го. Ось як описував ті дні Володимир Миколайович в автобіографічному романі "Третя Рота":

«Лютий 1919 р. Кілька день ми стоїмо на Знам'янці. Нас оточили з усіх боків червоні... Григор'єв нас зрадив, перейшов на бік червоних... Його штаб на цукроварні... Відтіля його броньовик почав бити по Знам'янці. Наші курінь в заставі. Лава наша йде вперед. У лісі. Ніч. Наш броньовик відповідає на далекі удари... Григор'єв б'є по путі, що йде на Цвітково, хоче розбити рейки...».

Цей запис письменник зробив через кілька років після пережитих подій. А ось миттєва поетична реакція на ті події гайдамаки Володьки:

*Невже нема у нас хоч трішечки чесноти,
Невже усе слова, одні слова й слова.
Все ужча круг журби, все ужча круг турботи...
І плаче тихий сон і кров'ю залива.
А хмари все пливуть... не було й немає
Від нас хоч краплі діл... і стине чорний гай.
Оттак ми на словах за волю бій звершаєм,
Оттак ми на словах кохаєм рідний край.*

Від станції Знам'янка юнак пройде з українським військом через усю Україну до фатального листопада 1919-го. Після трагедії УНР, потрапить у полон до денікінців. Його розстрілюють, як петлюрівця, але рана виявляється не смертельною, і поет виживає. Судив Сосюру і червоний ревтрибунал, і тільки житейська мудрість голови трибуналу, котрий розгледів у юнаку поета, врятувала йому життя. 1920-го опиняється в Одесі, де його, хворого на тиф, приймають до лав Червоної Армії, де він вступає до Комуністичної партії. Продовжує писати. В Одесі полікурсант 41-ї стрілецької дивізії знайомиться з Юрієм Олешею, Едуардом Багрицьким, Костянтином Гордієнком, з поезією Василя Чумака. У дружньому колі, а часом і в «Кафе поетів» читає власні вірші. Літературне товариство одноставно визнає його поетом, а за образно інтонаційним ладом, тематикою і традицією - поетом українським.

У листопаді 1920-го червоноармійця Сосюру направляють в Єлисаветград на військово-політичні курси більшовицького війська. Прибувши у місто, він відразу захворів і потрапив до військового лазарету. Про своє тримісячне перебування в Єлисаветграді Володимир Миколайович писав у романі «Третя Рота» (1926, надрукований у 1989-му):

«Курси стояли в Єлисаветі. Був уже листопад. Після голодовки на фронті (по п'ять день ми нічого не їли, а коли доводилось їсти, то більше яблука із панських садів) в мене почалась дизентерія. Я кажу завхозові, щоб він дав візника до лікарні, бо я босий, а надворі грязь і йде сніг. Але він не дав мені візника, і я пішов босий до лікарні. Це було далеко, десь за вокзалом. Я йду і бачу, а мимо проходять червоноарми, гримить "Інтернаціонал", і мені ще дужче жалко себе. Перехожі дивляться на мене і жалісно хитають головами. Коли я проходив через вокзал, до мене підійшов спекулянт і хотів купити мою шинелю. Це було так дико й страшно, я ж босий, а він мене хоче ще зовсім роздягнути...»

У приміщенні військового лазарету, у якому лікувався наприкінці 1920-го Володимир Сосюра, сьогодні по вулиці Братиславській склади військової частини. Відомо також й де знаходилися курси, на яких навчався поет. Це колишнє Пушкінське народне училище по вулиці Генерала Шумілова, у якому нині школа №7. У шкільному музеї зберігається листування Володимира Миколайовича з викладачем Кіровоградської райпартшколи Григорієм Михайловичем Понченком, із яким поет зустрічався та дружив. Так у листі від 2 листопада 1959-го Володимир Сосюра писав Понченку:

«... з листопада 1920 року до січня 1921-го я був курсантом військово-політичних курсів при політвідділі 14-ї армії. Наші курси тоді містилися в колишній Пушкінській

школі, і мені довелося приймати участь в обороні Єлисаветграду од махновців. І ще: в «Єлисаветградских известиях» друкувалися мої вірші, власне юнацькі вірші. Тоді газету ліпили на стінах будинків. У мене не було штиблетів, і дівчата пошили мені капці з шинельного сукна. В тих капцях зимою я бігав за кілька кварталів, щоб подивитися, чи надрукували мої вірші в «Єлисаветградских известиях».

Будувати в Єлисаветграді приміщення, у якому колись навчався Володимир Сосюра, розпочали 26 травня 1899-го. У цей день заклали у підмурок перший камінь народного училища у мікрорайоні Пермський на 300 учнів, з трикімнатною квартирою та кухнею для завідувача училищем. Будівництво приурочили до 100-річчя з дня народження Олександра Сергійовича Пушкіна, тож училище отримало назву Пушкінського. Проектував його міський архітектор Олександр Львович Лишневський.

Вилікувавшись, Володимир Сосюра продовжив навчатися на курсах і писати вірші. Місцева газета "Известия" зберегла для нас сліди перебування поета в Єлисаветграді. Рубрика "Поштовий ящик" за 26 листопада 1920-го повідомляла:

"Курсанту Сосюре. Товарищ! Ваши стихи талантливы. Будут напечатаны в ближайших номерах. Редактор убедительно просит заглянуть к нему в редакцию для близкой беседы".

А 19 грудня 1920-го в "Известиях" надрукований вірш "За солнцем" за підписом "В.Сосюр":

*Отпламенела ночь. В заре золоторжавой
Чеканятся шаги под мерный звон штыков.
К вершинам держим путь за солнечною славой,
И павших на камнях дрожат мозги и кровь.
Мы, как песок морей. О, мать моя - Коммуна!
Кто мог сдержать в веках наш громоносный бег...
Уже пылает день вдали сереброструнный,
Как на родных полях веселый чистый снег...
И светлая травав шумит неторопливо,
Склоняются цветы приветливо кругом,-
Пред нами пышные растегнутые нивы
Ковром сияющим, задумчивым ковром...
Так хочется прилечь и отдохнуть немного,-
Но весть дозор принес, что там, в лесу, враги...
И снова стынет даль в мучительной тревоге,
И чутко цокают спокойные штыки...*

У цій же газеті за 9 лютого 1921-го знаходимо вірш «Пролетарий», також написаний Сосюрою:

*Холодный звон минут. Я на глухой дороге.
По-прежнему один. А по бокам трава
Под ветром шелестит, и золотые роги,
Мне машет из-за туч луна, одна-одна...
И грузно, тяжело иду,
Согнувшись, в гору,
На рыхлых бороздах, отдавливая след
Не мы ль несли во мглу, упорно роя норы.
О солнечных веках тысячелетний бред.
Пусть на худых ногах засохло мясо в клочья,
Где кожа содрана и в трещинах руда...
Но тем дороже нам наш новый мир рабочий,
Но тем полней дрожит крылатый звон труда!*

Старий більшовик М.Г.Лісняковський, котрий навчався разом з Володимиром Миколаєвичем в Єлисаветграді на військово-політичних курсах при політвідділі 14-ї

армії, згадував, що поет використовував кожна хвилину, аби скласти свіжий вірш про щойно пережитий бій з махновцями, про мирне майбутнє. На першому ж привалі він занотовував пропахлі порохом рядки, використовуючи для цього перший-ліпший шматок паперу, а то й клаптик газети. На превеликий жаль, багато віршів про той буремний час не збереглося.

Знову у місті, яке на той час уже називалося Зінов'євськом, Володимир Сосюра побував у квітні 1929-го. Газета "Зінов'євський пролетарій" у двох номерах повідомляла про приїзд до міста групи письменників. У номері за 21 квітня був анонс виступів літераторів:

"Сьогодні пролетаріат Зінов'євського зустрічає гостей - групу пролетарських поетів й письменників. На запрошення ОРПС'у вони їдуть до нас, щоб розказати робітничим масам за ті великі досягнення та завдання, що стоять перед нами на фронті культурної революції... Пролетарський привіт вам, товариші Сосюра, Микитенко, Дикий, Первомайський, Кузміч та Голованівський!"

На другій сторінці газета подала біографії гостей, дві з яких - Сосюри та Микитенка, були з фотографіями. Своє триденне знайомство з містом літератори розпочали 21 квітня виступом у клубі радторгслужбовців. У театрі заводу «Червона Зоря» зустрічалися з робітниками-металістами. Наступного дня в обідню перерву письменники побували у цехах заводу «Червона Зоря», виступали у педтехникумі, взяли участь у вечорі української культури у міськтеатрі ім.Шевченка. Ось як описував зустріч у театрі «Зінов'євський пролетарій» за 24 квітня:

"В.Сосюра починає з "Сада". Після першого ж вірша з усіх боків починаються вигуки: про батька, про мати, "Нальотчицю"... Сосюра задовольняє вимоги. Він читає "Знов я на содовім заводі", «Мати», "Ой не даремно ж в степах гули гармати"... Бурхливими оплесками нагородили слухачі поета".

У вівторок, 23 квітня, літератори побували у цехах заводів «Червона Зоря» та «Червоний Профінтерн». Зустрічалися з комсомольцями та школярами. А увечері, після виступу в театрі, відбули потягом до столиці Радянської України Харкова.

На прохання Сосюри, Понченко знайшов у Державному архіві Кіровоградської області у пішивці газети «Известия» вірш поета «За солнцем». У листі-відповіді від 26 листопада 1959-го Володимир Миколайович писав з вдячністю:

«Я плакав над віршем, написаним моєю колись юною рукою в грозові дні 1920 року. Ви правильно його визначили, як рентген-знімок моєї душі... За вірш серце моє дякує Вам усіма своїми фібрами».

У черговому листі, написаному 30 грудня 1959-го з клінічного санаторію "Конча-Заспа", поет пригадав про інші свої вірші, які були надруковані в «Елисаветградских известиях» і попросив Понченка й їх відшукати:

«Я в одному з листів до Вас просив знайти в архіві Кіровограду в "Елисаветградских известиях" вірш, середину якого пам'ятаю. Але справа в тому, що в "Ел. Изв." друкувалися же, і не один, вірші, писані моїм юнацьким серцем. Вони мені потрібні для збірки "Родина", що була видана Держлітвидавом України. В ній були розміщені вірші з 1920-23-го років, але не всі. Я хочу для перевидання збірки "Родина" включити елисаветградські вірші і що більше їх буде, то краще... Дуже прошу Вас в номерах "Ел. Известий" за листопад, грудень 1920 р. і за січень 1921-го подивитись і переписати вірші юнака Сосюри для надіслання мені... Дуже прошу, просто благаю Вас, піти назустріч моєму серцеві».

фашистських загарбників:

*Кіровоград. Тебе ми покидали
в той, повний крові сорок перший рік,
і у страшному гуркоті навали
в твоїй груді стирчав німецький штик...
Вони прийшли, бандити у шоломах,
й тобі на горло катова нога
у бурях стала, чорна і знайома
ще з вісімнадцятого... І жага
страшної помсти в серці запалала,
і ти з грудей висмикував багнет
руками нашими... І світло дня настало,
І ніч пройшла, як довгий дикий бред.
Ми повернулись так, як обіцяли
Тобі в громах, у охканні гармат,
Знов над тобою сонце засіяло,
Ти знову наш, ти наш Кіровоград!*

На фасаді школи №7 по вулиці Генерала Шумілова у Кіровограді встановлена пам'ятна дошка, яка нагадає учням, що вони навчаються у приміщенні, у якому майже сто років тому проживав та навчався неперевершений український лірик Володимир Сосюра.

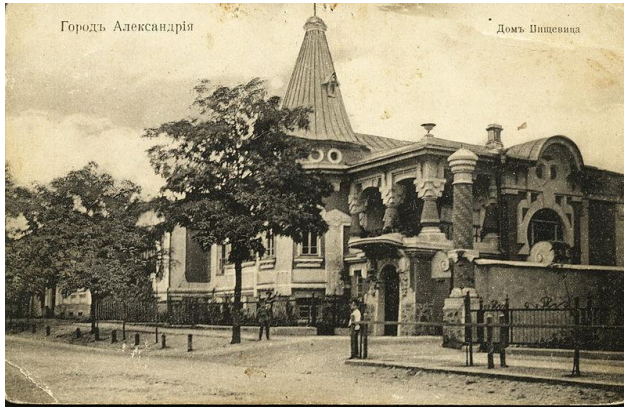
ДВА БУДИНКИ ПИЩЕВИЧА

Серед найкрасивіших будівель дореволюційної Олександрії будинок земської управи по вулиці Шевченка, 71 та особняк Пищевича по вулиці Першотравневій, 4. Обидві споруди перебувають на державному обліку як пам'ятка культурної спадщини та архітектури.

Григорій Михайлович Понченко відшукав в архіві вірш юного поета під назвою «Пролетарий».

Єлисаветградські враження Володимир Сосюра відтворив не лише у єдиному прозовому творі „Третя Рота”, а й у поемі „Махно” (1928, надрукована в 1991-му) та інших творах. Зокрема, кореспондент фронтової газети «За честь Батьківщини» Володимир Сосюра присвятив місту вірш «Ми повернулись...», датований 8 січня 1944-го, днем визволення Кіровограда від німецько-

Семен Григорович Пищевич був

власником кількох шахт та землевласником (629 десятин), а також видатним громадським діячем. Походив з відомої родини сербських переселенців, які залишили помітний слід в історії нашого краю. Народився 2 січня 1863-го в

Олександрії. Закінчив 2-гу Московську військову гімназію, а у 1884-му - Миколаївське кавалерійське училище (Санкт-Петербург). Служив у 21-му драгунському Білоруському полку. У 1892-му вийшов у відставку у чині ротмістра і повністю присвятив себе громадській діяльності. У 1892-1903 роках – начальник 7-ї земської дільниці Олександрійського повіту. З 1903 по 1912 рік – голова Олександрійської повітової земської управи. Дружина – Леоніда Георгіївна Ерделі (1868-1941) – походила з не менш славетної родини Єлисаветградського повіту. Подружжя мало двох дітей. 18 жовтня 1912-го Пищевича обрали депутатом 4-ї Державної Думи від Херсонської губернії. Був секретарем бюджетної комісії та членом комісії з місцевого самоврядування. Однак дуже швидко розчарувався думською діяльністю і 14 серпня 1913-го заявив про складання депутатських повноважень та повернувся в Олександрію. Після Лютневої революції з 8 березня 1917-го – Олександрійський повітовий комісар Тимчасового уряду. З 26 вересня 1917-го – гласний Олександрійського повітового земства. Після жовтня 1917-го залишився на батьківщині, та згодом емігрував з родиною у Францію. Помер 14 грудня 1945-го у Парижі, похований на знаменитому російському кладовищі Сент-Женев'єв-де-Буа.

Особняк Пищевича збудований у 1902-му у стилі модерн з використанням принципів асиметрії та вільного планування. У радянський час тут квартирували різні установи. До 1991-го розміщувався міськом ЛКСМУ. У 1993-му будівлю передали Олександрійському краєзнавчому музею. Нині будинок перебуває в оренді у місцевого приватного підприємця Ф.Шмакова, який відреставрував його, назвавши «Домом Пищевича», та розмістив у ньому кафе, готель і більярдний клуб.

- За час існування будинок зазнав деяких перебудов: галерею

над головним входом замурували, втрачена монументальна декорована колона брами, - засвідчує спеціаліст регіональної служби охорони і реставрації пам'яток архітектури та містобудування облдержадміністрації

Валентина Семічова. – Цегляний, на високому цоколі

особняк у плані має форму багатокутника з ризалітом

напівциркульної форми, який вінчає шатрова вежа. Багате оздоблення архітектурними елементами модерну використане не лише на головних фасадах, а й на тильному. Завдяки фантазії невідомого зодчого споруда має унікальний, неповторний вигляд. Зокрема, вікна оздоблені фігурною лиштвою та фронтонами. Особливої виразності споруді надає також головний портал з лекальним дашком та шатровою баштою з колоноподібними віконцями. Вертикальну композицію фасадів підкреслюють декоровані лопатки. Внутрішнє планування приміщень майже не зазнало змін. В інтер'єрі збереглися спіральні сходи з фігурною металевою огорожею, ліпні прикраси стелі та стін.

До речі, незвична форма вікон стала приводом для легенди, що Семен Пищевич побудував особняк на гроші, які виграв у карти, та що у ньому був гральний заклад.

Перебуваючи на посаді голови Олександрійської повітової земської управи, Семен Григорович був одним із ініціаторів спорудження для неї нового приміщення. Місце вибрав поряд з власним особняком. Будівництво розпочали у 1908-му на кошти Олександрійського повіту та міста. Невідомий зодчий використав у декорі фасадів та інтер'єру елементи модерну. Не виключено, що його, як і особняк Пищевича, проектував один і той же архітектор. Як свідчить повідомлення у газеті «Известия Александрійского Уездного Земства», урочисте освячення будинку відбулося 14 січня 1910-го. Після 1917-го будівлю використовували різні громадські заклади. Нині тут Центр дитячої та юнацької творчості ім. О.Шакала.

- Двоповерховий цегляний будинок земської управи на високому з тесаного каміння цоколі у плані має форму прямокутника з виступами на кутах головного фасаду, - розповідає Валентина Семічова. – Фасади – центральний (західний) та північний (з вулиці Першотравневої), прикрашені елементами зрілого модерну та неоукраїнського стилю. Головний фасад має симетричну композицію, у центрі якої портал. Для більшої виразності над ним розташований балкон на цегляних мурованих кронштейнах. А завершує вертикальну композицію атик та парапети і парапетні стовпчики. Експресії фасаду надають пілястри з лопатками, що поєднують поверхи, на другому поверсі пілястри прикрашають канелюри, які завершуються виступами з декоративними розетками. Завдяки цьому досягається багата гра світлотіні на архітектурних формах. Симетричну композицію північного фасаду підкреслюють два кутові балкони, які поєднують композицію головного фасаду.

Обидва поверхи споруди вирізняє різноманітна форма спарених вікон, зокрема, на першому поверсі використані скошені вікна з оздобленням у неоукраїнському стилі. В інтер'єрі збереглася автентична сходові клітина з кам'яними сходами, яка прикрашена великою мармуровою вазою, а також покриття підлоги метлахською плиткою, серед якої дві плитки з написом «Кривицькій Александріе». У будинку збереглися стара вентиляційна система, півтораметрові радіатори опалення (труби прокладені у стіні), система стоку дощової води, яка влаштована попід тротуаром.

Особняк Пищевича та будинок земської управи – цікаві зразки провінційної

архітектури забудови початку ХХ ст., які збереглися майже у незайманому вигляді. Над парадним входом видніються залишки ліпного декору у вигляді первинного герба міста – три серпи, складені у вигляді літери «У», які символізували походження міста від козацького хутора Усівка.

земська управа, поки що немає...

На фасаді будинку земської управи сьогодні чотири пам'ятні дошки. Перша говорить, що тут був палац піонерів ім. О.Шакала, 18-річного олександрійця, закатованого у 1943-му німцями. Під другою за часом встановлення - 9 травня 1975-го, замурували звернення, яке треба було відкрити і прочитати через 20 років, але з дошки непомітно, що її знімали у 1995-му. Ще дві дошки встановлені на честь почесних громадян міста - Пилипа Гриценка та Олексія Скічка. А от таблички, яка б нагадувала олександрійцям, що тут була

ГОРодОВИЙ ЗБИРАВ ДАНИНУ НА БАЗАРІ

5 травня 1915 року в Окружному суді Єлисаветграда відбулася виїзна сесія Одеської судової палати. У числі інших слухали справу старшого городового Олександрійської поліцейської команди міщанина Семена Шевченка. Зацікавилася влада зловживаннями городового після заяви Карпа Повстяного, торговця харчовими продуктами на місцевому базарі. Спершу Повстяний розповів повітовому справнику про вимагання городового. А потім, за вказівкою справника, подав письмову скаргу прокурору.

Під час слідства Повстяний пояснив, що він, а також ряд інших торговців харчовими продуктами на базарі, з дозволу городового продавали у своїх рундуках горілку. Шевченко закривав на це очі за 50 копійок у місяць.

Так було кілька років. Та восени 1913-го справи торговців погіршилися. І вони наважилися попросити у Семена Платоновича, щоб дозволив платити замість 50 копійок по 25-ть. Та городовий не став і слухати: «Або ви платите мені стільки, як і раніше, або не будете незаконно торгувати горілкою з-під поли!». У листопаді того ж року, коли Повстяний не сплатив Шевченку щомісячного внеску, городовий образився і конфіскував з його рундука усю горілку, та пригрозив, що поверне її лише у тому разі, коли усі торговці будуть платити йому по 50 копійок щомісяця. Після цієї вимоги 11 торговців зібрали між собою 5 рублів 50 копійок і передали їх Шевченкові разом зі списком осіб, які заплатили. Незважаючи на це, городовий не повернув Повстяному горілку, і Карпо Свиридович пішов скаржитися повітовому справнику...

У залі суду свідки - торговці з базару, однак одноставно говорили, що продавали горілку з відома городового і платили йому щомісяця по полтиннику за «право торгівлі». Дозвіл на це Шевченко їм давав особисто. Вимагав, щоб вони передавали гроші день в день, а якщо з якихось причин запізнювалися з передачею, відбирав горілку, розганяв покупців, розкидав продукти, які вони продавали, бив посуд, стверджуючи, що він брудний. А до тих, хто не порушував вимог городового, він був прихильний, попереджував, коли наглядач буде проводити ревізію

рундуків, і на цей час торговці ховали горілку. Гроші вручали городовому або кожен окремо, а іноді збирав хтось один.

До появи Шевченка на базарі, торговці нікому грошей за право продажу горілки не давали, і встановив такий порядок саме Семен Платонович. Свідок Єлизавета Д'яченко додала, що торгувати горілкою вона стала за порадою Шевченка, який заявив, що буде їй «гарантією від неприємностей».

Підсудний не визнав себе винним. Пояснив, що він переслідував безпатентний продаж горілки, більшість із свідків покарані ним за незаконну торгівлю нею, бо він на них складав протоколи. Прокурор Ф.Л.Мартиновський назвав Шевченка «вимагачем» та «ініціатором незаконних зборів». Суд призначив городовому рік тюрми.

P.S. Цю історію з поборами городового на базарі в Олександрії надрукувала елісаветградська газета «Голос Юга» у номері за 6 травня 1915-го. Сучасні подібні історії періодично друкує й «21-й канал». Як бачимо, за сто років нічого не змінилося! Як тоді поліція, так сьогодні міліція, продовжують займатися здирництвом. І не лише перебуваючи на службі, а й знявши мундир. Минулого тижня читач, який торгує на ринку по вулиці Попова, поскаржився нам на пенсіонера органів внутрішніх справ, підполковника міліції, який уже кілька років як не служить у Кіровському райвідділі, а досі ходить по ринку і збирає дань. Бере у кого грішми, а у кого - овочі та фрукти. І не платить. Уявіть: цей чоловік уже не працює в міліцію. Навіть важко уявити, що він робив, коли приходив на цей ринок у міліцейській формі!

МІСТО НА КІСТКАХ

Подія, яка сталася у ніч з 16 на 17 квітня навпроти одного з гуртожитків педуніверситету по вулиці Полтавській, ще раз нагадала про одну з багатьох ймовірних причин бід жителів нашого міста: воно побудоване на кістках померлих. Безголові керівники Кіровограда у радянські часи забудували ряд міських кладовищ, історія яких

нараховує сотні років. А Петропавлівському кладовищу, що було колись у районі сьогоденної Полтавської вулиці, так взагалі понад 200 років.

Одним з документів, за яким можна встановити початок поховань на Петропавлівському кладовищі, є подорожні нотатки академіка Санкт-Петербурзької академії наук Йогана-Антон Гільденштедта, який у 1774 році здійснив подорож тогочасною Новоросійською губернією, зокрема побував він і у Елісаветграді. Гільденштедт описує місцевість у районі сучасної Полтавської, де уже тоді було кладовище, та де будували церкву. Мандрівник згадує про два камені на кладовищі, написи на яких відносяться до 1772 року, і стояли вони - один на могилі Карла Гессія, а інший - на могилі його родича. Слід додати, що підполковник Карл Іванович Гессій був комендантом фортеці Святої Єлизавети у 1769-1771 роках і, не виключено, що саме його поховання поклало початок Петропавлівському кладовищу, при якому у 1774 році

збудували однойменну церкву.

На кладовищі упродовж двохсот років знайшла спочинок не одна сотня жителів міста. Серед них найзаможніші та найвідоміші елисаветградці. Їхні поховання були у родинних склепах неподалік від церкви: Григорович, Ельворті, син Кутузова, Соколови-Бородкіни, Волохіни, Пашутіни... Історія згадує багатьох, проте досі ця тема залишається недослідженою. Коли перед Великою Вітчизняною війною церкву зруйнували, а після війни почали забудовувати територію кладовища, то пощастило лише праху Григоровича, який переховали на іншому кладовищі. Надгробні пам'ятники та хрести на інших могилах безжалісно зтер з обличчя землі бульдозер. Знайомий, який навчався у будівельному технікумі, пригадає як у 1976-1977 роках, коли по кладовищу гуляли бульдозери та екскаватори, рили траншеї та котловани, на поверхню викидали домовини з покійниками та людські кістки.

Дехто з кіровоградських істориків вважає, що якби кладовище та церква при ньому збереглися до наших часів, то це була б така ж історична пам'ятка для нашого міста, якою для Львова, приміром, є Личаківське кладовище. Та у Львові та інших містах України влада зберігає пам'ять про своїх одноплемінників, які покинули цей світ, а Елисаветград-Кіровоград залишається чи не єдиним містом, владі якого чужа християнська мораль.

...Близько 7-ї години ранку у минулий четвер, 17 квітня, на „02” подзвонив незнайомец і сказав, що вночі біля гуртожитку педуніверситету вандали проникли до склепу і обікрали його. Коли правоохоронці прибули за цим викликом, то побачили отвір у землі, який вів до цегляного склепу розміром 1.5 на 2 метри та більше метра висотою. На дні стояла оцинкована домовина. Хтось уночі зірвав хреста та збив фігурки ангелів з домовини. Студенти кажуть, що бачили як уночі якісь люди крутилися біля пішохідної доріжки, де вранці й виявили отвір у землі. Начебто напередодні копали клумбу і, очевидно, проламали перекриття склепу.

Хто був похований біля гуртожитку педуніверситету навряд чи буде встановлено. Надгробний пам'ятник зруйнували давно, а у могилі відсутні відповідні дані, оскільки їх і не повинно бути. Щодо покійника, то це жінка - на статі вказує тувелька, яку знайшли у труні. Напевне була вона з заможної родини, на що вказує матеріал труни. Старший науковий співробітник відділу історії Кіровоградського краєзнавчого музею Костянтин Шляховий говорить, що знахідка потребує дослідження і лише тоді можна буде робити певні висновки, поки що можна лише припустити за цеглою, з якої зведений склеп, та матеріалом домовини, що поховання датується кінцем 19-го - початком 20-го століття.

Поряд з цим склепом, та взагалі на території колишнього Петропавлівського кладовища, ще залишилися у землі інші поховання. Тож не дивно, якщо згодом в якомусь місці на Полтавській знову проламається земля над перекриттям іншого склепу, і знову буде потривожена пам'ять померлих.

СІРКА У ТОРГОВИЦІ ПАМ'ЯТАЮТЬ

До влаштування об'їзної дороги навколо Новоархангельська автотранспорт з Умані на Кіровоград і далі на Східну Україну йшов через село Торговицю. Його з Новоархангельськом розділяє річка Синюха. У радянські часи районні партійні діячі намагалися об'єднати ці два населені пункти в один, що дозволило б Новоархангельську отримати статус міста. Проте втрутилися історики з Києва і комуністичним функціонерам довелося облишити свою затію.

А історія Торговиці й справді багата. На території села виявлені сліди міста доби Золотої Орди, могильник того ж часу. Перша письмова згадка про Торговицю датується 1331 роком. Розташування на перетині торгових шляхів зробило її одним з міжнародних центрів обміну товарами. Неподалік Торговиці на річці Синюсі українсько-

литовське військо прогнало татар восени 1362 року, тобто ще до Куликовської битви, яка відбулася у 1380 році. «Монгольське іго» в Україні закінчилося перемогою на Синіх Водах. Місто, яке виникло за литовських часів, було знищене Менглі-Гіреєм наприкінці XV століття. 1575-го Мацей Стрийковський ще бачив тут мури давнього міста. 1669-го тут сформували козацький полк. 14 травня 1792-го у місті була підписана «Торговицька конфедерація» - змова подільських магнатів, яка увійшла в історію Польщі як символ національної зради.

Говорячи про Торговицю, обов'язково треба згадати і про Івана Сірка. У 1992-му у селі встановили пам'ятний знак - гранітну плиту на честь Івана Сірка з написом: «Протягом 1654-1697 рр. у Торговиці перебував кошовий отаман Запорізької Січі Іван Дмитрович Сірко». А 2008-го тут із бетону звели величний пам'ятник «Козаку-порубіжнику» (автори Віктор Френчко та Аркадій Мацієвський), який дехто називає пам'ятником Іванові Сіркові.

Кошовий отаман, талановитий, хоробрий козацький воєначальник, керівник низки успішних походів проти Кримського ханства в 60-70-ті роки XVII ст., Сірко встановив кілька своєрідних рекордів в історії Запорізької Січі - за кількістю ратних подвигів і обрань на посаду кошового. Починаючи з 1659 і по 1680 рік, Сірко не менше як 15 разів очолював Військо низове запорозьке. (Кость Гордієнко та Петро Калнишевський були кошовими по 12 разів).

Ім'я Сірка оповито легендами: вважають, що він здійснив до 50 військових походів, і не зазнав жодної поразки, що підписав знаменитий лист запорожців турецькому султанові, брав участь у взятті фортеці Дюнкерк під час Тридцятилітньої війни. Більше того, деякі краєзнавці вважають, що Сірко народився на території, що входить до сучасної Кіровоградщини, та що писали козаки листа турецькому султану саме на березі Синюхи. Його називали перевертнем і характерником, а турки - Урус-Шайтаном. Про нього говорили неймовірні речі. Що його не брали ні куля, ні меч, тому що Сірко був «великим характерником». Так в Запорізькій Січі називали людей, які володіли надприродними здібностями. Запорожці говорили, що рівного Сірку в цілому світі не було. Розповідали, що коли він підставляв руку під удар шаблі, на ній залишався лише синій слід.

Бурхливим виявилось й посмертне життя Івана Сірка. Він заповідав козакам після смерті відрізати його праву руку і ходити з нею в походи. Козаки виконали заповіт отамана і, зустрічаючись з ворогом, виставляли вперед його руку зі словами: «Душа і рука Сірка з нами!». Козаки вірили: де рука - там і удача. Тому запорожців ще довго боялися і турки, і ляхи. У 1812-му руку Івана Сірка тричі обнесли навколо зайнятої французами Москви, і доля війни була вирішена. Руку кошового поховали тільки після зруйнування Запорізької Січі.

Важко сказати, що тут правда, а що - міф, і ким насправді був Іван Сірко. Достовірним є лише те, що він був надзвичайно талановитим воїном і видатним

політичним діячем свого часу. Більш детально про історію Торговиці та події, пов'язані з нею, у наших наступних публікаціях.

ДВА ПАМ'ЯТНИКИ ПРОФЕСОРУ ДВОХ УНІВЕРСИТЕТІВ

У Кіровограді лише два пам'ятники ученим – фізику, лауреату Нобелівської премії Ігорю Тамму та основоположнику слов'янської філології, професору Віктору Григоровичу. Якщо пам'ятник Тамму встановили кілька років тому, то Григоровичу – 31 жовтня 1892-го. Дехто з краєзнавців називає його взагалі першим пам'ятником у нашому

місті і першим, встановленим на честь учених на теренах Російської імперії. Щодо першого твердження, воно сумнівне. Це був надгробний пам'ятник на могилі Григоровича на Петропавлівському кладовищі, яке знаходилося у районі нинішньої вулиці Полтавської. А на цьому кладовищі були надгробні пам'ятники на могилах інших відомих людей Єлисаветграда. Це підтверджує знімок, надрукований у місцевій газеті «Голос Юга» за 5 травня 1915 року: позаду могили Григоровича постамент надгробного пам'ятника на чийсь могилі.

Учений-слов'янознавець Віктор Іванович Григорович дослідив і розробив ряд важливих питань з археології, історії, мовт та літератури слов'янських народів. Він довів, що письменність і культура слов'янських народів виникли на суто слов'янському ґрунті, а не завезені ззовні. Григорович протягом трьох років подорожував слов'янськими країнами – Болгарією, Македонією, Чорногорією, Чехією та Моравією, досліджуючи проблеми початку слов'янської літератури, її збереження у пам'ятках писемності і у живій мові. Перу видатного філолога належать більше 50 наукових праць, серед них «Статті, що стосуються стародавньої слов'янської мови» та «Слов'янське наріччя». Магістерську дисертацію Григоровича на тему "Досвід викладу літератури слов'ян у її головних епохах" Котляровський охарактеризував, як *"первое ученое сочинение в России о славянской литературе с точки зрения славянской взаимности"*, перша спроба *"осмыслить отдельные факты славянской истории и литературы и показать необходимость их и логическую последовательность"*.

Віктор Григорович був професором двох університетів – Казанського та Новоросійського (Одеського), викладав у Московському університеті. У 1876-му подав у відставку і переїхав до Єлисаветграда. Працював у земському реальному училищі (нині машинобудівний коледж). Проживав на Биковій. 31 грудня 1876-го помер на 62 році життя від пневмонії. Громадськість міста вирішила вшанувати пам'ять відомого словіста, встановивши на його могилі на Петропавлівському кладовищі надгробний пам'ятник. Гроші на його спорудження збирали члени історико-філологічного товариства Новоросійського університету, студенти і викладачі з Москви, Казані та Одеси. Жителі Єлисаветграда внесли близько 500 карбованців із загальної суми 2050.

Пам'ятник виготовив одеський скульптор Борис Едуардс. Бюст і п'єдестал з каррарського мармуру (з району італійської Тоскани). На чотирикутному п'єдесталі під бюстом кілька книг, а під ними - бордюр у слов'янському стилі, в який вплетений спереду

хрест. На п'єдесталі прибитий пергамент з текстом: «ИСКЫИ ПРЯВЪДЫ МЪТЬНАІЄГО СВЕТА СЕГО» слов'янським шрифтом уверху, а нижче в п'ять окремих рядків текст: «Македония, Византия, Южная Русь во имя славянства». Шрифт крупніший, щоб виділити графічно слова, які об'єднували наукові прагнення ученого. Унизу пергаменту автограф і печать Григоровича. У нижній частині п'єдесталу: «Виктор Иванович Григорович. От учеников и почитателей. Родился в 1815 г. Скончался в 1876 г.». П'єдестал на гранітному стилобаті з двох ступеньок.

На відкриття пам'ятника 18 жовтня 1892-го на Петропавлівському кладовищі зібралися сотні людей, серед яких було багато гостей міста, що добре знали та шанували покійного. Біля могили Віктора Григоровича відбувся мітинг, на якому виступили багато відомих учених, друзів і товаришів ученого – професори Ф.І.Успенський, О.І.Кирпичников, А.І.Маркевич, В.Н.Ястребов та ін. До речі, ці виступи надрукувала газета «Голос Юга» у вищезгаданому номері з нагоди 100-річчя з дня народження Григоровича. За словами В.Ястребова, які він виголосив на могилі Віктора Івановича, *«бывший профессор Казанского и затем Новороссийского университетов по кафедре славяноведения, занимает почетное место в истории русской и славянской науки и образованности. В.И.Григорович отличался большой скромностью, был очень не высокого мнения о своих трудах, считая себя лишь «чернорабочим» в науке и предоставляя другим созидать из накопленного материала».*

Дехто з краєзнавців вважає, що могилу видатного ученого сплюндрували на початку 80-х років минулого століття, коли забудовували житловий масив на вулиці Полтавській, а пам'ятник перенесли на Рівненське кладовище, де він стоїть і нині на порожньому шматку землі. Та оскільки могила Григоровича знаходилася у загорожі біля Петропавлівської церкви, яку знищили у 30-ті роки минулого століття, то разом з церквою сплюндрували і могилу Григоровича. Надгробний пам'ятник ученого кілька десятиліть знаходився на подвір'ї краєзнавчого музею. Про це свідчить фотографія з особистого архіву кіровоградця Юрія Тютюшкіна, датована 1949 роком. Пізніше була зроблена копія бюста, яку встановили перед входом до приміщення машинобудівного технікуму, де викладав Григорович. Сусідні могили з надгробним пам'ятником Григоровича на Рівненському кладовищі дозволяють стверджувати, що його тут встановили у 1969 році. Звісно, останки ученого не переносили, а постамент та текст на ньому реставратори спотворили. З нього дивним чином зникли фоліанти книг, які чомусь опинилися під бюстом Григоровича біля машинобудівного технікуму.

У замітці «На могилі В.І.Григоровича», яка завершує добірку матерілів у «Голосі Юга» за 5 травня 1915 року, сказано, що Віктор Іванович *«похоронен в ограде Петропавловской церкви, вправо от храма... Могила запущена, забыта... Но эта могила должна быть всем дорога и близка, ее должно хранить и беречь, как исторический памятник, как память о родном учителе-ученом, так много сделавшем для науки, для нас, для потомства. Как мы не умеем беречь эту память!...»*

Не у кращому стані і сьогодні могила Григоровича на Рівненському кладовищі. Оскільки там не перезахоронені останки ученого, то чи не краще було б постамент з бюстом перенести в інше місце. Приміром, поставити справжній пам'ятник перед машинобудівним технікумом, або ж встановити його у сквері за магазином «АТБ» по вулиці Полтавській, де він стоятиме за кілька десятків метрів від місця, де був захоронений В.І.Григорович.

ЯК ЄВГЕН ПОПОВКІН УВІЙШОВ У СВІТОВУ ЛІТЕРАТУРУ

Навряд чи хто сьогодні не читав роман Булгакова «Майстер і Маргарита». Та мало хто знає, що історія його написання і виходу у світ не менш інтригуюча, ніж сам сюжет. А першим, хто дав «добро» на друк роману, був уродженець села Петрострів Новомиргородського району Євген Поповкін.

Євг. Поповкін

Три редакції роману. Час початку роботи над «Майстром і Маргаритою» Булгаков у різних рукописах датував то 1928, то 1929 роком. У першій редакції роман мав варіанти назв «Чорний маг», «Копито інженера», «Жонглер з копитом», «Син В.», «Гастроль». Перша редакція «Майстра і Маргарити» була знищена автором 18 березня 1930 після отримання звістки про заборону п'єси «Кабала святош». Про це Булгаков повідомив у листі уряду: «І особисто я, своїми руками, кинув у піч чернетку роману про диявола...».

Робота над романом поновилася у 1931-му. Уже фігурували Маргарита і її тоді безіменний супутник - майбутній майстер, а Воланд обзавівся своєю буйною свитою. Друга редакція, яка створювалася до 1936-го, мала підзаголовки «Фантастичний роман» і варіанти назв «Великий канцлер», «Сатана», «Ось і я», «Чорний маг», «Копито інженера».

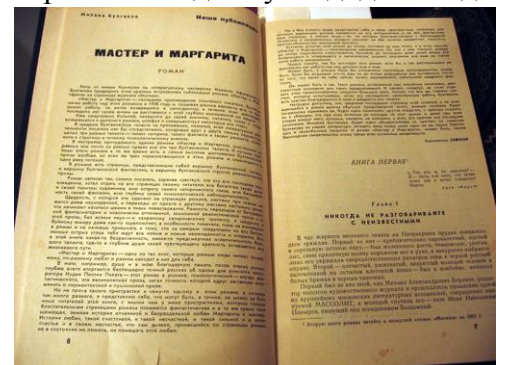
Третя редакція, розпочата у другій половині 1936-го, спочатку називалася «Князь темряви», але вже у 1937-му з'явився заголовок «Майстер і Маргарита». 25 червня 1938-го повний текст уперше був передрукований на машинці. Авторська правка тривала майже до самої смерті письменника у 1940 році, Булгаков припинив її на фразі Маргарити: «Так це, значить, літератори за труною йдуть?»...

Довга дорога до друку. Більше десяти років Булгаков писав роман, але так і не закінчив. Ще 26 років після смерті автора рукопис чекав свого часу, дбайливо зберігався вдовою письменника Оленою Сергіївною Булгаковою. Сам Михайло Афанасійович був упевнений, що його твір не буде надрукований, поки існує радянська влада.

Історія публікації роману - справжній детектив з переживаннями, страхами та інтригами. Абрам Вуліс з Ташкента писав кандидатську дисертацію про творчість сатириків Ільфа і Петрова. Серед сатириків «числився» і Булгаков. У 1962 році Вуліс зумів переконати Олену Сергіївну, що він не посланець влади, а просто чесна людина, і вдова винесла йому два товстих переплетених томи. Зміст декількох глав «Майстра і Маргарити» потрапив у дисертацію Вуліса. Про роман заговорили. Підтримана Костянтином Симоновим спроба Вуліса опублікувати роман в одному з додатків до журналу «Огоньок» не вдалася, але додала «Майстру і Маргариті» популярності в літературних колах.

Товстий журнал «Москва» вважався обласним, і увага до нього з боку ЦК була меншою, ніж до загальносоюзних видань. Коли Симонов запропонував ознайомитися з рукописом головному редактору «Москви» Євгену Поповкіну, той вирішив друкувати. За словами Симонова: «Поповкін людина слова. Він дуже хворий, тому нікого і нічого не боїться».

І слова свого Євген Юхимович дотримав, як не доводилося йому тяжко. Перешкоди чинилися і явні, і таємні. До виходу у світ першої частини публікації ніхто не був впевнений, чи випустять друку. Доброзичливці всіляко відмовляли головного

редактора від необдуманого вчинку, натякаючи на можливі наслідки для кар'єри. Але Поповкін відповідав: «Ну що ви, як же я його не надрукую, це ж спосіб залишитися в історії літератури...»

Перша частина великого роману вийшла у світ в листопадовому номері «Москви» за 1966 рік тиражем 150 тисяч примірників. Зробивши, без сумніву, головну справу свого життя, Євген Юхимович майже відразу через стан здоров'я залишив редагування журналу. Та в історію світової літератури він увійшов гідно...

Тож "Майстру і Маргариті" довелося повторити долю публікації іншого твору Булгакова - "Білої гвардії", яка обірвалася у зв'язку із закриттям журналу "Росія". Усі чекали на продовження «Майстра і Маргарити», а його у грудневого номері не виявилось. Тільки у січневому номері "Москви" за 1967 рік вийшло закінчення роману, над яким неабияк попрацювала цензура.

Петроострів, Новомиргород, Зінов'євськ. Євгєн Поповкін народився 13 лютого 1907 року у селі Петроострів Новомиргородського району у родині учителя. До батька часто заходили піклувальник школи, землемір, місцевий аптекар та священник, якими обмежувалося "інтелігентне товариство" тодішнього села. Один з найчастіших відвідувачів школи, постійно пахнучий тютюном і горілкою священник отець Леонід, постарався запроторити до в'язниці батька, що поширював разом з іншими поборниками справедливості революційні прокламації та листівки.

Більш пізніми враженнями були події громадянської війни. Вулицями невеликого провінційного містечка Новомиргород, куди у 1913 році переїхала матір, і де Євген жив до 1923 року, проходили і війська Червоної Армії, і білогвардійські частини, і різного кольору банди та загони. Ще у 1921-му вступив до комсомолу. До 1922-го навчався в Новомиргородській трудовій школі. Працював секретарем комсомольських організацій в селі Кам'янка і в Новомиргороді, був секретарем райкому комсомолу. Один з весняних днів 1923-го, коли, розгорнувши, одеську газету для молоді, вперше побачив невелику замітку з підписом "юнкор Є.Поповкін", запам'ятав назавжди. «Я перечитував газету багато разів, дбайливо зберігав і, мабуть, саме тоді всерйоз уже почав писати, спершу замітки, потім нариси та невеликі оповідання. З 1926 року мої кореспонденції стали друкувати і московські журнали», - згадував Євген Юхимович. Робота в Зінов'євському окружкомі комсомолу у 1924-1925 роках, і особливо пропагандистська діяльність дали те, чого не можна було відшкодувати ні юнацьким запалом, ні сумлінним наслідуванням улюблених письменників. Накопичувався життєвий досвід. У 1925-му, коли Євгену виповнилося 18 років, його прийняли у партію.

Журналіст, письменник, редактор. У 1928-му Поповкіна відрядили на навчання до Москви. Літературний факультет МДУ закінчив у 1931-му. Працював після цього в одному з московських пропагандистських журналів, написав кілька брошур про досвід партійної роботи. У 1929–1939 роках — на редакційній роботі (в журналі «Комуністична

революція», газеті політвідділу «За більшовицький колгосп» в Північно-Кавказькому краї, газеті «Молот» в Ростові-на-Дону). У 1939–1949 роках служив редактором відділу художньої літератури Воєнвидаву, редактором армійської та окружної газети, старшим інструктором ГоловПУРу Радянської Армії. За головний роман «Сім'я

Рубанюків» у 1952 році отримав Сталінську премію третього ступеню. У 1958–1968 роках — головний редактор журналу «Москва». Помер 15 лютого 1968 року. Похований на Новодівочому цвинтарі у Москві.

Тут жив Поповкін. На стіні одноповерхового цегляного будинку на три квартири по вулиці Карла Маркса, 45 у Новомиргороді висить пам'ятна дошка, яка нагадує, що тут у 1915-1924 роках проживав відомий радянський письменник.

- Поповкін? Так він же жив у

моїй квартирі, - говорить 65-річний Анатолій Єзан, відкриваючи двері квартири №3. - Я народився у цьому будинку. Євгена Юхимовича не знав, а от з його дружиною зустрічався. Вона приїжджала у Новомиргород, здається це було у 1968-му, чи може у 1969-му, коли на будинку встановлювали пам'ятну дошку на честь її чоловіка.

СЛОВА ДИТЯЧОЇ ПІСНІ НАПИСАНІ У МАЛІЙ ВИСЦІ

1768 року Катерина II подарувала тут поміщиці Кудашевій 918 жителів та 8443 десятини землі. Деякий час село називалося Кудашевим. Кудашеви належали до старовинного дворянського роду походженням із татарських князів, які оселилися на південних підступах Росії після розпаду Золотої Орди. На межі XVII і XVIII ст. частина цього роду прийняла православ'я і протягом наступних трьох століть дала Росії цілу плеяду яскравих діячів військового мистецтва, дипломатії, державного будівництва, культури та науки.

Зокрема генерал-майор князь Микола Данилович Кудашев був героєм Вітчизняної війни 1812 року, учасником битви під Бородіно. Він був близьким другом фельдмаршала Михайла Кутузова. Згодом вони ще й породичалися - великий полководець віддав йому за дружину свою доньку Катерину Михайлівну. 1813 року Микола Данилович Кудашев загинув у битві під Лейпцигом.

Його брат, князь Сергій Данилович Кудашев, був київським губернатором. Донька Сергія Даниловича, Олександра, у заміжжі — Бердяєва, була матір'ю знаменитого російського філософа Миколи Олександровича Бердяєва. Онук Сергія Даниловича - Олександр Сергійович Кудашев, професор Київського політехнічного інституту, 23 травня 1910 року пролетів кілька десятків метрів на літаку-біплані «Кудашев-1» власної конструкції. Доти в Росії літали тільки закордонними літаками. Ця подія ознаменувала початок розвитку російської авіації, першовідкривачем якого вважається князь Кудашев.

У 1913-1915 роках князь Кудашев був одним із співзасновників будівництва залізниці, яка за проектом мала пройти трохи далі від його маєтку у Малій Висці. Проте за наполяганням дружини Раїси Адамівни проект переглянули: вона дуже хотіла споглядати на рух потягів з вікна свого будинку. Дружина князя була натурою творчою, саме її перу належать рядки дитячої пісні "В лесу родилась елочка».

Ще гімназисткою Раїса Адамівна почала писати вірші. У 18-річному віці відіслала у журнал «Малютко» свій вірш під псевдонімом «А.Э.». З того часу її вірші стали регулярно публікувати у різних дитячих журналах під псевдонімами. Працюючи гувернанткою у овдовілого князя Кудашева, через короткий час вона вийшла за нього заміж і світ побачив нову княгиню - Раїсу Адамівну Кудашеву.

У грудні 1903-го у редакцію журналу «Малютко» надійшов вірш «Елка», який був опублікований під уже відомим псевдонімом «А.Э.». У 1905-му москвич Леонід Бекман читав своїм дітям вірші з журналу «Малютко», і зацікавився «Елкой». Сів за рояль і відомий нам музичний мотив миттєво з'явився для тих рядків, що були написані простим чотиристопним ямбом. Ноти пісні записала дружина-піаністка. Згодом подружжя стало складати для дітей інші пісні і, щоб не переписувати їх для знайомих, видавати збірники. Так пісня "В лесу родилась елочка" стала робити свої перші неспіливі кроки на шляху до слави.

Після революції князь Кудашев помер, маєток у Малій Висці розграбували і реквізували, а княгиня влаштувалася працювати бібліотекарем. Вона і не здогадувалася, що її вірш став піснею. Лише у 1921-му у вагоні потяга Раїса Кудашева випадково почула, як маленька дівчинка наспівує знайомі слова. Це була її «Елка».

У 1941-му відома дитяча письменниця і редактор Есфір Емден складала поетичну збірку «Елка». Виявилось, що справжнє ім'я автора віршів до пісні «В лесу родилась елочка» невідоме. Піврічні пошуки увінчалися успіхом: у редакції журналу «Малютко» Емден дізналася, що А.Э. і Раїса Кудашева - одна і та ж особа. З того часу «Елку» виконували уже як пісню на вірші Кудашевої і музику Бекмана.

Про те, як Кудашеву прийняли у Спілку письменників, ходить кілька легенд. За однією, у кабінет Горького зайшла літня жінка, яка повідомила, що хотіла б вступити у його організацію. Коли Горький поцікавився, що ж вона написала, жінка відповіла: «Тільки дитячі тоненькі книжки». На це Горький відповів, що у його організацію приймають тільки серйозних авторів, які написали романи і повісті. «Ні, так ні», - відповіла на це жінка і пішла до дверей, а потім обернулася, і запитала: «Може, ви чули хоч один мій вірш?» І прочитала Горькому знамениті рядки: «В лесу родилась елочка, в лесу она росла...». Коли Горький почув ці слова, то прийняв Кудашеву до Спілки письменників.

За іншою версією у Спілку письменників прийняв Кудашеву її голова Олександр Фадєєв. Начебто спочатку він відмовив невідомій поетесі, а потім попросив прочитати що-небудь з її творів. Вона почала читати. «То це ви написали?» - запитав Фадєєв і віддав розпорядження, щоб автора цих віршів негайно оформили у Спілку письменників і надали їй усіляку допомогу. "Її вірші мають таку популярність, яка нашим поетам і не снилася», - підкреслив Фадєєв.

Утім, до слави Кудашевої ставилася з вражаючою байдужістю і тривалий час ховалася під різними ініціалами і

А популярність і визнання прийшли до Раїси Кудашевої лише наприкінці 50-х років, коли їй йшов уже восьмий десяток. У той час були надруковані два інтерв'ю з нею в «Огоньке» і у «Вечерней Москве».

псевдонімами. Пояснювала це так: «Я не хотіла бути відомою, але й не писати не могла». А написала вона до 200 віршів, оповідань та казок. Померла Раїса Адамівна у 1964 році скромною 86-річною пенсіонеркою.

Будинок Кудашевих у Малій Висці по вулиці Жовтневій, 49 зберігся. У радянські часи тут була школа, нині – станція юних техніків. Двоповерхова споруда не вражає свою архітектурою. Вікно з причілку будинку на першому поверсі, через яке Раїса Адамівна любила спостерігати за рухом потягів по залізничному мосту, нині замуроване.

МІСЬКОМУ САДУ – 250 РОКІВ

У 1764 році генерал Мельгунов, виконуючи наказ Катерини II, розбив Міський сад на околиці Єлисаветграда на берегах річки Сугоклея. Звідси мали поставляти до імператорського столу овочі та фрукти.

За 250 років свого існування парк поміняв багато назв: Єлисаветградський казенний сад, потім Потьомкінський (на пам'ять про перебування у місті князя Потьомкіна), Виноградний (тут була школа фруктових дерев та виноградників), Міський, у 1975-му до 30-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні його перейменували у Парк Перемоги.

У 1819-му колишній казенний сад передали місту. На той час він займав 25 дес. 1262 кв. саж. землі, з них 875 кв. саж. водного плеса Сугоклеї та 96 кв. саж. під могилами померлих від епідемії чуми у 1770-71, 1783-1784 роках та у 1814 році (ліворуч при в'їзді до саду). Через сад проходила дорога аж до річки, де на березі стояв житловий будинок.

У 1834 році повітовим містом став Бобринець, а Єлисаветград перейшов у військове відомство. Площа парку на той час складала 35 га. Керуючий округами Новоросійського військового поселення граф Остен-Сакен попросив у міської думи 1000 рублів на благоустрій саду. І військові за кілька років зробили те, до чого у міської влади не доходили руки. Уже в 1836-му тут був зразковий парк з квітниками, купальнями (для цього розчистили русло річки), танцювальним залом, ротондами і будиночками, в які на літо переїжджали вищі військові чини. Окрім садівника в парку був наглядач з числа військових, який мав робочу команду.

Після скасування військових поселень турбота про парк знову була покладена на міську думу. І про парк знову забули. Оскільки усі будівлі в саду були з лампачу, тож з ліквідацією військових поселень вони стали руйнуватися і їх невдовзі розібрали.

Відновити колишню красу парку узявся міський голова Олександр Пашутін наприкінці XIX ст. У 1897 році тут були відкриті буфети для публіки, чотири рази на тиждень грав військовий оркестр, побудували циклодром, в день відкриття якого виступав мотогонщик і один з перших російських авіаторів Сергій Уточкін. Алеї парку освітлювалися, а парк мав телефон з номером 294. Тоді ж сюди провели трамвайну лінію, влітку трамвай ходив у Міський сад до 23 години, восени і навесні - до 22-ї, а взимку маршрут закінчувався біля Пивзаводу.

У роки Громадянської війни Міський сад, зі зрозумілих причин, перетворився з місця відпочинку на джерело дармового палива для жителів навколишніх мікрорайонів. Тоді ж пішов на дрова і знаменитий Потьомкінський дуб («21-й канал» писав про історію цього велетня). Але вже до середини 20-х років парк знову був місцем, куди приходили відпочити всією сім'єю, погуляти, викупатися. У 1937 тут знаходились різноманітні атракціони, працювали буфети. Тоді ж вперше була висловлена думка про створення на базі парку Ботанічного саду. Але далі ідеї справа не пішла. Перед початком Великої Вітчизняної війни площа парку становила 39,5 га.

Під час окупації у парку вирубали декоративні насадження, зруйнували сцену літнього театру, будівлі ресторану, спортивний і танцювальний майданчики, павільйони. Трамвайна лінія також була демонтована.

Та після війни Міський сад знову став улюбленим місцем відпочинку кіровоградців. Сюди пішки ходили з Кушівки, Масленіківки та інших мікрорайонів міста скупатися, покататися на човнах, попиту крем-соди або поїсти морозива. Тут був траншейний стенд для стрільби, футбольне поле, де тренувалася команда «Торпедо». До речі, перший перше футбольне поле в Єлисаветграді було влаштоване якраз на території Міського саду. У парку можна було покататися на колесі огляду, зайти в кімнату сміху, подивитися кіно або концерт у літньому театрі.

У 50-ті роки у Міському саду влаштовували щорічні виставки досягнень сільського господарства Кіровоградської області. Так у 1951 році сільгоспвиставка займала площу 19,7 га. Як писала газета «Кіровоградська правда», «обласна сільськогосподарська виставка показує, чого досягли колгоспники Кіровоградщини за 1951 сільськогосподарський рік, який вклад внесли вони в справу побудови комунізму». На виставці були зо два десятки дерев'яних та цегляних павільйонів за різними напрямками сільгоспвиробництва та павільйони заводів, які виробляли сільгосптехніку. Кожен район Кіровоградщини також мав на виставці павільйон, у якому демонстрував свої здобутки.

Центральний вхід обласної сільськогосподарської виставки, 1951 рік, малюнок С.Осауленка.

30 грудня 1968 року Кіровоградська обласна рада прийняла рішення зарахувати Міський сад до пам'ятників природи місцевого значення. Депутати наступного скликання 6 червня 1972 року своїм рішенням віднесли Міський сад «до категорії заповідних парків-пам'яток садово-паркового мистецтва». 9 червня 1984 року облрада оголосила державний парк-пам'ятник садово-паркового мистецтва «Перемога» заповідним об'єктом, а відділ комунального господарства міськвиконкому прийняв на себе відповідне «охоронне зобов'язання». 28 лютого 1996 вже сесія Кіровоградської міськради зарахувала Парк Перемоги до категорії земель природоохоронного значення. Попередня влада також намагалася відродити парк. Що з того вийшло, кожен може пересвідчитися на власні очі, відвідавши сьогодні парк...

250-річна історія міського саду – це історія нашого міста. Парк уже не вперше стає забутим і занедбаним. В інші часи можливо б влада і звернула увагу на ювілейну дату заснування Міського саду. Але зараз не до цього...

ТУТ МОЛИЛИСЯ ЩЕ ЗА ТИСЯЧУ РОКІВ ДО ПОЯВИ ЄГИПЕТСЬКИХ ПІРАМІД

15 липня розпочнеться і триватиме протягом п'яти тижнів четвертий сезон розкопок стародавнього поселення-гіганта трипільської культури на околицях села Небелівки Новархангельського району українсько-британською експедицією, яка розпочала свою діяльність 2009 року і планує завершити її у 2015-му.

За словами учасника цієї експедиції археолога громадської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Валентина Собчука, на Кіровоградщині відкрито 53 трипільських пам'яток. Поселення-гігант Небелівка датується серединою IV тис. до н. е. Воно було найбільшим поселенням людей у Давній Європі на той час з площею 300 га і другим за розмірами поселенням трипільської культури серед п'яти тисяч відомих. Досліджувати поселення-гігант розпочала 2009 року в межах дослідницького проекту "Tripolye mega-site" українсько-британська експедиція у складі київських та кіровоградських науковців, студентів-істориків та археологів, студентів з Великої Британії.

Значний інтерес для науковців становить віднайдена 2012 року експедицією в поселенні-гіганті велика громадська споруда – давній храм – площею більше тисячі квадратних метрів. За словами Михайла Відейка, її звели за тисячу років до побудови перших єгипетських пірамід, вона є найбільшою за всі відомі досі об'єкти в поселеннях трипільської культури протягом усієї 120-річної історії її наукового вивчення. У цій

споруді вчені знайшли теракотовий вівтар, або жертвник, створений давніми людьми, який кіровоградський археолог і реставратор Станіслав Федоров зміг за власною методикою законсервувати без втрат і потім розконсервувати уже в Кіровоградському обласному краєзнавчому музеї й на високому рівні реставрувати. На сьогодні – це єдиний в Україні вівтар трипільської культури, який існує в первісному вигляді як єдиний цілісний археологічний комплекс. Він має форму хреста з круглими кінцями і призначений був для здійснення релігійних ритуалів та обрядів (довжина однієї лопаті "хреста" – чотири метри). Зроблено його з глини, яка потім запеклася від вогню й набула характеристик

кераміки.

- Науковці припускають, що небелівське поселення було своєрідним стародавнім мегаполісом, навколо якого мали бути поселення-сателіти, – говорить Валентин Собчук. – Але наша експедиція починає працювати влітку, коли поля, під якими знаходяться трипільські споруди, зайняті кукурудзою, пшеницею, соняшником. Тож виникла ідея продовжити роботу експедиції після того, як літні розкопки закінчаться. Місцеві археологи цьогоріч восени спробуємо віднайти невідомі наuzzi інші трипільські поселення. І коли британці прийдуть до нас наступного року, ми у вигляді наукового звіту представимо їм картографію цих поселень, аби вони мали змогу разом з нами визначити,

наскільки поселення-сателіти синхронні в часі з трипільською Небелівкою, й зробили відповідні висновки.

ЗЛАТОПІЛЬСЬКУ ГІМНАЗІЮ ЩЕ МОЖНА ВРЯТУВАТИ

З дореволюційних навчальних закладів Кіровоградщини багата історія Златопільської гімназії поступається хіба-що історії Єлисаветградської чоловічої гімназії. Чимало поколінь вихованців Златопільської гімназії одержали ґрунтовні знання, пройшли школу честі, добра і правди. Зі стін цього славного закладу вийшло ціле сузір'я видатних, талановитих людей, які своєю творчою думкою, невтомною працею зробили вагомий вклад у розвиток різних галузей науки і культури.

Свого часу у Златополі навчалися письменник і політик Володимир Винниченко, етнограф і фольклорист Іван Филипович, композитор Борис Лятошинський, письменник Євген Поповкін, архієпископ Миколай (в миру Михайло Зіоров) та багато інших відомих людей. Пишлася гімназія і своїми викладацькими кадрами. Микола Зеров упродовж трьох років (1914-1917) викладав у гімназії латинську мову та історію. Тут вчителювали письменник Григорій Іванович Грушевський, член Кирило-Мефодіївського братства Олександр Тулуб та історик Олексій Андрієвський. У Златопільській гімназії видавали три літературні журнали, у містечку діяли два самодіяльні театри, активну участь в яких брали викладачі та учні.

Історія гімназії починається 31 березня 1836 року, коли у містечку Златопіль Чигиринського повіту Київської губернії було засновано чотирикласне дворянське училище. У жовтні 1863-го училище отримало статус прогімназії, а у 1885-му перетворене в класичну чоловічу гімназію. Будували новий корпус гімназії з 1885 по 1891 рік на земельній ділянці, яку передали у пожертву місцеві землевласники брати Петро та Андріан Лопухіни, на кошти Лазаря Бродського та Митрофана Цветкова. Автором проекту вважають архітектора Миколу Чекмарьова (за іншими даними - Архипова). Будівля гімназії виконана у стилі еклектики з впливом ренесансу і являє собою архітектурну цінність як один із прикладів естетичного вирішення споруд навчальних закладів кінця ХІХ ст. Цегляна, поштукатурена, прямокутна в плані споруда, має декілька ризалітів із самостійним покриттям, один з яких з вальмовим дахом. Поліхромні фасади відрізняються безліччю декоративних елементів.

Відкриття будівлі гімназії відбулося 12 травня 1891 року - про це сьогодні нагадує напис на цокольному камені справа від вхідних дверей. Та у жовтні 1920 року Златопільська гімназія припинила своє існування, зробивши вагомий внесок у розвиток національної культури, освіти, духовності, залишивши по собі добру пам'ять.

У 1921 році на базі колишньої гімназії нова влада створила Златопільський інститут народної освіти імені ІІІ Інтернаціоналу з платною формою навчання, який мав

кафедри словесності, фізико-математичну і природознавчу. У 1922 році комісія з Черкаського відділу народної освіти закрила «це куркульське гніздо», як було вказано у рішенні про це. 1924 року в приміщенні почав діяти лікнеп, а ще через рік - школа №1 ім. І.Франка. У західній частині будівлі містилась гімназійна церква. Вхід до неї – вежоподібна споруда, яка складалася з трьох фрагментів, і вінчалася куполом з хрестом. У 50-х роках купол церкви радянська влада зруйнувала. Замість нього збудували оглядовий майданчик для астрономічних спостережень. До речі, на західній стіні церкви був вибитий хрест, від якого нині лишився лише контур. У 1971-1972 роках до приміщення старої гімназії добудували перехід та спортзал.

Оскільки з часом приміщення почало руйнуватися без капітального ремонту, то влада вирішила, що дешевше й перспективніше звести сучасну будівлю, де дітям, мовляв, буде зручніше й комфортніше. Про збереження пам'яті минулого та кращих традицій і духу закладу не йшлося. Тож у 1992-му школа перейшла в новозбудоване поряд приміщення, а стару будівлю колишньої Златопільської гімназії передали під філіал кібернетико-технічного коледжу Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування. У 1993-1994 навчальному році коледж реформували у лицей. Сьогодні навчальний заклад знову називається Златопільською гімназією, і базується в іншій сусідній споруді.

Місцева влада ось уже більше 20 років періодично піднімає перед обласною владою та Києвом питання про виділення цільових коштів на реставрацію приміщення, однак державної допомоги і досі не надано.

- Орієнтовна вартість ремонтно-реставраційних робіт по відновленню будівлі старої гімназії – 20 мільйонів гривень, - говорить директор гімназії Віталій Бирзул. – Лише на одну проектну документацію треба близько 200 тисяч гривень. Таких грошей у районної влади, звісно, немає. Та новомиргородці не полишають надії, що приміщення буде врятоване. Громадська організація «Відродження» збирає кошти для цього. Учні та викладачі гімназії, жителі району роблять свої посильні внески до цього фонду. Подібним чином у Новомиргороді уже зібрали гроші на пам'ятник Тарасу Шевченку, який сьогодні прикрашає місто.

Будівля, що береже дух історії, зуміла простояти більше століття, і понад два десятиліття потребує капітального ремонту. Сьогодні приміщення в аварійному стані і з кожним роком усе більше руйнується. З фасаду скло у вікнах вибите, а з причілкові украдені уже і дерев'яні рами. Будівля поступово перетворюється на пам'ятник байдужості, безгосподарності та пасивності нашої влади. Оскільки про ремонт ніхто не думає, то хоч контур будівлі закрили б, щоб у приміщення через вікна не проникали злодії, бо скоро розтягнуть його по цеглині.

Якщо на владу надії мало, то залишається сподіватися, що знайдуться меценати, які відремонтують приміщення. Адже раніше такі були. Згадаймо, що гімназія заснована на добровільні пожертвування братів Лопухіних, вдова статського радника Варвара Затлер пожертвувала бібліотеці тисячу томів книг, а підприємець Лазар Бродський встановив десять стипендій для кращих учнів гімназії на загальну суму 2400 рублів щорічно.

Що стосується влади, то вона, здається, уже ні на що не спроможна. Так, у 1997 році приміщення Златопільської гімназії було визнано пам'яткою архітектури та містобудування, однак ви не знайдете на її фасаді охоронної таблички. Напевне і на неї у відповідних державних органів немає коштів.

ЛІКАРНІ АННИ ДМИТРЯН

Проїжджаючи по центральній вулиці міста Новомиргород, не можна не звернути увагу на два одноповерхових приміщення, які будувалися сто років тому як лікарня та

будинок головного лікаря, і які сьогодні вражають своєю цегляною симфонією. У 1911-1913 роках їх спорудження фінансувала Анна Дмитрян.

Під час закладин лікарні Анна Михайлівна кинула під наріжний камінь дві жмені золотих та срібних монет. Цеглу для будівництва використовували з місцевих заводів Максимчука, Зюзіна та Вороніна. Камінь брали з урочища Габоровка, що по річці Велика Вись біля села Кам'янка. Цеглу обтесували за шаблонами, виготовленими за вказівкою архітектора Паученка. Характерною особливістю приміщень лікарні та будинку головного лікаря став соковитий цегляний декор.

Будинок лікаря являє собою прямокутник з несиметричним боковим розташуванням головного входу. Вхід в приміщення має форму арки, яку оздоблено безліччю променів, що перетинаються трьома рядами концентрично розташованих валиків. Щоб надати причілку біля входу парадності, будівничі скомпонували кутову колону, а над аркою виклали з заглибин чотири напіврозетки. Вікна оздоблені наличниками, побудованими з поличок, валиків, пілок, викружок. Карниз по периметру будинку складений з поличок та викружок, фриз прикрашений безліччю пірамідок, розташованих конусом донизу.

Екстер'єр будинку лікарні має прямокутну форму з двома позаду на флангах прибудованими прямокутними апсидами, розміщеними на одній цокольній основі – стилобаті. Бокові фасади апсид і всієї споруди по горизонталі членуються підкреслено помітним плінтом, виконаним з двох рівнобіжних валиків, що з'єднані між собою виступаючими кутами цегли, фризом, що чудово символізує мережку вишитого хрестиком українського рушника. Передній та бокові фасади будинку виконані в стилі українського бароко і являють собою найбільшу значимість та художню цінність всієї цегляної симфонії. Ганок являє елемент українського модерну, має трьохарочну конструкцію на чотирьох стовпах грушовидної форми. Стіни, вікна та дверні отвори, здається, вирізані з монолітного цегляного масиву, прикрашені рельєфами. Взагалі передній фасад будинку являє собою суцільний цегляний килим, витканий майстрами з обпаленої глини, яка своєю світлотіньовою грою відтворює елементи виноградної лози, польових квітів,

життєдайного дерева.

Для забезпечення лікарні світлом при ній побудували електростанцію. Динамомашини приводилися в рух двигуном внутрішнього згорання. Приміщення електростанції існує і зараз позаду лікарні.

Головного лікаря Кміта Ганна Дмитрян привезла з Університету Святого Володимира з Києва. Обслуговували лікарню також фельдшер та дві сестри-жалібниці. Для забезпечення лікарні коштами благодійниця залишила у банку 300 тисяч карбованців. На відсотки від них видавали платню співробітникам лікарні, а також оплачували ліки і харчування для хворих.

Займалася благодійницькою діяльністю Анна Дмитрян не тільки у Новомиргороді, а й

у Єлисаветграді та Бобринці. Цього року лікарня Святої Анни у Кіровограді відзначає ювілей – 110 років свого існування. Декілька поколінь городян лікувалися чи побачили світ у її стінах. Анна Михайлівна витратила 225 тисяч карбованців на будівництво приміщень цієї лікарні та 11 тисяч на медичне обладнання, а ще зробила банківський внесок в 300 тисяч карбованців, на відсотки від яких повинні були утримуватися 20 безплатних місць (із 40 запланованих). Відкриття лікарні відбулося 18 травня 1904

року.

У Бобринці Анна Дмитрян фінансувала будівництво церкви Святого Пантелеймона, яка була зруйнована у 1930-х роках, та Свято-Вознесенського собору, який і сьогодні є прикрасою міста. Одношатрова церква Святого Пантелеймона була оздоблена голубими кахлями з кераміки, зробленими бобринецьким майстром Гоцом. Іконостас, притворне оздоблення церкви були виконані з фарфору та кипарисового дерева у старовізантійському стилі, а розписували їх монахи Києво-Печерської лаври у 1886-1888 роках. Церкву, яку називали Дмитрянською, розібрали по цеглині у 1939 році.

1912 року Анна Дмитрян будує у Бобринці за проектом архітектора Паученка величний трьохшатровий Свято-Вознесенський собор, який копіював Київський Володимирський. За її ж кошти при соборі збудували церковно-приходське училище та гуртожиток для причту. Будівництво обійшлося в 100 тисяч карбованців (для порівняння: на той час корова коштувала 8 карбованців, хромові чоботи - 1 карбованець). Також у Бобринецьку та Витязівську лікарні Дмитрян вклала 50 тисяч карбованців.

13 січня 1913 року Анни Михайлівни не стало. Похоронна відправа по Дмитрян відбулася в Ковалівській церкві в Єлисаветграді. Бальзамоване тіло меценатки поховали 15 січня у Бобринці перед вівтарем церкви Святого Пантелеймона. Нині місцезнаходження могили втрачено. Племінниця покійної повідомила, що все заплановане Анною Михайлівною буде виконано. Тож новомиргородська лікарня у 1913 році була відкрита.

Сьогодні про Анну Дмитрян жителям Бобринця нагадує Воскресенський собор та пам'ятний знак на її честь на вулиці Луначарського. Кіровоградці ж пам'ятають Анну Михайлівну за лікарнею Святої Анни. Новомиргородців вражає цегляне чудо -

приміщення колишньої лікарні по вулиці Леніна. Щоправда, вони зараз пустують і перебувають у занедбаному стані. Лише у будинку головного лікаря квартирує податкова служба. Колись на ганку лікарні було вмуровано вивіску: «Міська лікарня ім. Ганни Дмитрян». На стіні, праворуч від головного входу, була пригвинчена мармурова табличка, на якій золотими літерами було вирізьблено прізвище архітектора. Під час революції вивіска і мармурова табличка зникли. Сьогодні на фасаді будинку відсутня дошка з написом, що це архітектурна пам'ятка, яка оберігається законом, та що тут була лікарня, яку побудувала на свої кошти благодійниця Анна Дмитрян.

СПРАВА МОЙШІ ГАЛИЦЬКОГО

У всі часи знаходилися громадяни, які не бажали одягати військову форму, щоб захищати свою Вітчизну. Тож вони шукали шляхи, як уникнути військової повинності. Найефективніший спосіб – домовитися з лікарями військової комісії, щоб ті за хабар визнали їх непридатними до служби. Лікарі, звісно, бояться мати справу з першим зустрічним, а лише з тими, кому довіряють. З початком Першої Світової війни такою людиною в Єлисаветграді став Мойша Галицький.

Майже рік Мойші вдавалося тісно «співпрацювати» з лікарем Любимовим, аж поки чутки про це не дійшли до поліції. У липні 1915-го слідити за Галицьким доручили

городовому Слободянюку. І 19 липня Мойша привів його до будинку по вулиці Вокзальній, у якому квартирував лікар військової комісії. Коли Мойша постукав у двері парадного входу квартири Любимова, щось змусило його повернути голову направо, і він побачив за рогом сусіднього будинку чоловіка у цивільному одязі. І хоча Мойша не був знайомим з городовим, відразу зрозумів хто це, і що ця людина його «пасе». Недочекавшись, поки відкриються двері квартири Любимова, Галицький побіг униз по

тротуару у напрямку Ковалівки. Та городовий виявився прудкішим, наздогнав Мойшу уже за квартал, і збив з ніг.

Під час обшуку в одній кишені Галицького городовий знайшов 2440 рублів, а в іншій - аркуш паперу зі списком осіб, які підлягали призову на військову службу. Мойша зрозумів, що викритий, але ще не полишав надії викрутитися, тож запропонував городовому узяти у нього 1000 рублів і відпустити. Слободянюк виявився принциповим і доставив затриманого у поліцейське відділення.

Допитував Галицького пристав Слуцький. Цей чоловік мав здорові, як мойшина голова, кулаки, тож після знайомства з ними у всіх без виключення розв'язувався язик. Не забарився із зізнаннями і Галицький. Він розповів, що гроші призначилися військовому лікарю за «справедливе його відношення до призовників». У списку проти прізвищ майбутніх захисників Вітчизни були написані назви хвороб, які повинен лікар знайти у них, щоб потім комісувати, а також була проставлена сума уплаченого гонорару «за лікарську справедливість».

Проти Мойші Галицького порушили кримінальну справу за сприяння ухиленню від військової повинності. Суд призначив йому 8 місяців ув'язнення. Що стосується військового лікаря Любимова, той йому вдалося вийти сухим з води. Про цю історію писала єлисаветградська газета «Голос Юга» у номері за 4 вересня 1915 року.

ЗАЇЖДЖИЙ ДВІР ФЕОДОСІЯ ЗЕЛЕНЦЕНКА

У XVIII-XIX століттях заїжджий двір, або постоялий, являв собою комплекс будівель готельного типу, до якого входили житлові споруди, кухня, господарські будівлі для коней, возів і карет, фуражу тощо. Власник брав з постояльців особливу плату – «постоялі», звідси і пішла назва «постоялий двір». Це був дешевий притулок для тих, хто приїхав у місто на ринок чи в інших справах. Тут вони могли повечеряти, переночувати та залишити до ранку своїх коней з возом.

Коли в Єлисаветграді з'явився перший постоялий двір, поки що не встановлено. За даними Новоросійського каледаря, у 1849 році у нашому місті було 15 постоялих дворів, а у 1896-му – уже лише 10. Один з них знаходився по вулиці Великій Перспективній, навпроти приміщення обласного суду. У 1894-му він уже існував, про що свідчить документ за цей рік, у якому власник - бобринецький міщанин Мошка Елев Лінецький, просив дозволу на відкриття трактиру на території двору. Зберігся генеральний план ділянки, яка займала значну територію кварталу між Великою Перспективною вулицею, з одного боку, та Володимирським провулком, з іншого. Проект великого двоповерхового будинку у глибині двору підписаний архітектором Павлом Драго, а міський архітектор Олександр Кишкін зробив на ньому незначні уточнення. Відомо, що 13 липня 1900 року Варвара Зеленченко, опікунша сподкоємців власника заїжджого двору Феодосія Зеленценка, просила міську управу дозволу на добудову «верхнього» поверху будівлі на подвір'ї заїжджого двору.

Спочатку це була двоповерхова цегляна споруда у формі літери «Г» з подовженим крилом. Після добудови заїжджий двір являв собою уже літеру «П». На другому поверсі, по обидва боки коридору, були номери для постояльців. На першому поверсі — трактир. Композиція неоренесансних форм перегукувалася з декоративним «цегляним стилем».

Сьогодні на цьому місці висотна споруда «Кіровоградобленерго». Років з 15 тому будівлі заїжджого двору викупила одна з кіровоградських фірм, керівництво якої пообіцяло через ЗМІ, що не буде знищувати будинок, а відремонтує його, зберігши при цьому первісний вигляд. У подальшому приміщення двічі перепродали, а у жовтні 2004-го усе ж таки зруйнували.

Кілька будівель колишніх постоялих дворів Єлисаветграда прикрашають наше місто й сьогодні, а от деяких уже, на жаль, немає. Так на місці постоялого двору по вулиці Солдатській, 49 (нині вулиця 20 років

міліції), який належав Євдокії Павленко, матері Володимира Винниченка, нині 9-поверхівка. Не залишилося і постоялого двору Збара у Василівському провулку, на розі з сулицею Великою Перспективною. Газета «Голос Юга» за 22 вересня 1915-го повідомляла про пожежу у ньому. А знесли будинок уже в радянські часи, дехто з кіровоградців пам'ятає цей двоповерховий будинок між церквою та Інгулом. Будинок купця Герша Мексіна, що знаходився на розі Пашутінської та Болотяної вулиць, у 1907 році орендував Мордко Дайн для утримання заїжджого двору.

Ще один заїжджий двір знаходився по вулиці Московській (нині у цьому будинку по вулиці Чміленка, 41 квартирує УМВС в області). Ця двоповерхова споруда, з еркером і балконом на головному фасаді, збудована на початку ХХ століття у стилі класицизму з елементами модерну і цегляного стилю.

У приміщенні іншого заїжджого двору по вулиці Дворцовій, 9 сьогодні знаходиться УСБУ в області. Побудований він у 1880 році. Фасад споруди багато декорований. Автор проекту невідомий, припускають що це міг бути Паученко. Почали зводити будинок після завершення будівництва сусідніх - театру «Ілюзіон» та будинку Волохіна. Автор лаконічно поєднав будинок заїжджого двору з архітектурою фасадів уже існуючих будівель.

Знаходився постійний двір і по вулиці Успенській (нині вулиця Гоголя), у кварталі між Успенським собором та вулицею Пашутінською. До нього входило кілька будинків, споруджених у другій половині ХІХ століття. Автор проекту та замовник будівництва не встановлені.

Термін «заїжджий двір» відійшов в історію, коли гужовий транспорт перестав бути домінуючим.

СЕВАСТОПОЛЬ ЗАХИЩАЛИ ВІЛЬНІ МАТРОСИ З ДЕРЕЇВКИ І КУЦЕВОЛІВКИ

Минулого тижня у відділі мистецтв обласної бібліотеки ім.Чижевського відбулася презентація чергової книги нашого земляка Анатолія Пивовара «Вільні матроси сіл Деревки і Куцеволівки». Анатолій Васильович народився у 1958 році у Деревці Онуфріївського району, проживав у селі Червона Кам'янка Олександрійського району. Закінчив економічний факультет Київського державного університету ім.Т.Г. Шевченка, кандидат економічних наук. З 1996 року працює в Апараті Верховної Ради України.

У 1834 році іменним указом Сенату "Об учреждении вольных матросских обществ или цехов в городах Алешках и Никополе" були закладені перші правові підвалини цієї, по-суті нової соціальної верстви населення, спрямованої на забезпечення купецького флоту кадрами матросів вітчизняного походження. Ті, хто вступав до матроського товариства, звільнялися від сплати різних повинностей, за що зобов'язувалися прослужити не менше 10 років. «Росіяни ні разу не утримували своїх портів, а «героїчно» здавали їх, - говорить Пивовар. – Захищали їх українські козаки, які заселяли села вздовж Дніпра. Оскільки вони були «ближчі» до води, то їх й призивали на службу на військові кораблі». З 1835 по 1843 рік у Чорноморський флот для проходження 5-річної служби було зараховано 859 таких матросів. Під час оборони Севастополя у флотських екіпажах нараховувалося 2729 вільних матросів.

До книги увійшли документи, що стосуються вільних матросів лише сіл Деревки і

Куцеволівки Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії. Щодо вибору із усього складу матроських товариств саме цих поселень, вони тривалий час були взаємопов'язані спільністю історичного розвитку, землеволодіння та адміністративного підпорядкування. При утворенні товариств вільних матросів це були найбільш віддалені від моря поселення Катеринославської губернії. У межах Кіровоградської області, до території якої в даний час вони належать, це єдині з колишніх казенних сіл у її складі, де діяли матроські товариства.

Цікавою є фіксація нагородження дереївського вільного матроса Наума Бичка за участь у битві при Синопі знаком військового ордена Св.Георгія. Враховуючи належність цього вільного матроса до 5-ї флотської дивізії, у цей час він міг перебувати у складі екіпажу флагманського 84-х гарматного лінійного корабля "Імператриця Марія" під прапором віце-адмірала П.С.Нахімова, що єдиний із суден цієї флотської дивізії брав участь у Синопській битві.

Анатолій Пивовар - автор більше десятка книг з історії нашого краю. Цікавою є

його думка щодо формування назв поселень. Спочатку їм давали імен святих. Та оскільки це затруднювало просторову орієнтацію, згодом стали називати іменами ближніх урочищ, річок та інших географічних об'єктів. Що стосується поселення Новокозачин, то, на думку Анатолія Васильовича, такого не існувало, а його просто «видумали ті історики, які читають лекції учням та студентам». Оскільки останнім часом деякі політики знову піднімають питання про перейменування міст України, які носять радянські назви, Пивовар вважає, що найприйнятнішим для Кіровограда є перейменування на Інгулгород.

Памятник на одному з кладовищ Куцеволівки померлим від ран захисникам Севастополя під час війни 1853-1856 років. Припускають, що цей пам'ятник встановили приблизно у 1905 році.

ДВА ПАМ'ЯТНИКИ ГЕНЕРАЛУ САМСОНОВУ

Сто років тому, 28 липня 1914 року, розпочалася Перша Світова війна. Уродженцю Єлисаветградщини, командуючому 2-ю російською армією генералу Олександр Самсонову судилося відіграти у ній виняткову роль. Очолювані ним війська завдали німцям нищівного удару в Східній Пруссії, відтягнули на себе величезні сили і тим самим відвернули захоплення німцями Парижа. Однак невдовзі 2-га армія потрапила в оточення, і її командуючий – людина честі й обов'язку, узяв на себе вину за помилки Генерального Штабу, і загинув. Це сталося 30 серпня. З того часу особа генерала Самсонова стала символом благородної жертвності та рицарської честі.

Про Олександра Васильовича Самсонова сьогодні відомо усьому цивілізованому світу. Про нього написано багато статей у різних ЗМІ та інтернет-довідниках, О.Солженіцин присвятив Самсонову свій роман «Серпень 14-го», В.Пікуль – історичну новелу «Зате Париж було врятовано», С.Рибас - книгу «Жертва. Роман про генерала Самсонова», вийшла монографія американської письменниці Барбари Такман «Серпневі гармати»... Тож не станемо переповідати трагічну долю Олександра Васильовича. Згадаємо лише кілька біографічних фактів, які пов'язують його з нашим краєм.

Документальних даних про місце народження Олександра Самсонова поки що не знайдено. Одні дослідники припускають, що це було село Єгорівка Якимівської волості Єлисаветградського повіту (нині – село Нововознесенка Маловисківського району), або ж село Надєждівка Верхньодніпровського району Дніпропетровської області, які належали

матері Надії Єгорівні. Інші дослідники припускають, що поява на світ могла статися в селі Андріївка Якимівської волості, яке належало батьку, відставному поручику Василю Васильовичу Самсонову. Відомо лише дата народження – 2 лютого 1859 року. Олександр Васильович отримав освіту у Володимирівській військовій гімназії (Київ) та Миколаївському кавалерійському училищі (С.-Петербург). Служив у різних військових частинах. 25 липня 1896 року полковник Самсонов очолив Єлисаветградське кавалерійське училище і вісім років керував ним. Олександр Васильович був гласним Єлисаветградського повітового земства, як і його батько Василь Васильович. Також Олександр Самсонов був членом Єлисаветградського міського комітету Червоного Хреста. А у 1897 році брав активну участь у проведенні в Єлисаветградському повіті першого в Росії загального перепису

населення. У 1902 році училище отримало підвищення рівня акредитації і стало другим за значенням кавалерійським училищем Російської імперії.

15 березня 1904 року, на початку російсько-японської війни, генерал-майор Олександр Самсонов прийняв командування Усурійською кінною бригадою, і попросив дружину, у разі загибелі, поховати його у Якимівці. А восени 1915 року, під час Першої світової війни, Катерина Олександрівна зуміла відшукати у Східній Пруссії (нині Ольштинське воєводство у Польщі) захоронення чоловіка, перевезти прах на батьківщину. Поховання відбулося у сімейному склепі Самсонових біля церкви святих Іоакима та Анни у селі Якимівка, що через річку від Єгорівки.

Під час Громадянської війни кам'яні плити з сімейного склепу Самсонових розтягнули по домівках місцеві жителі. Згодом знищили й церкву Святих Анни та Іоакима, на погості якої був похований генерал. На місці храму спорудили школу.

Німці поставили на місці першого поховання Самсонова пам'ятник, який зберігся до наших днів у первісному вигляді. На ньому напис німецькою мовою: «Генералу Самсонову – противнику Гінденбурга у битві біля Таннеберга. Загинув 30 серпня 1914 року». Також німці - Народний союз Німеччини з догляду за військовими похованнями, дали гранітний хрест для пам'ятника Самсонову у селі Якимівка. 13 лютого 2002 року він був становлений на території школи. На хресті була табличка, яка вказувала, хто тут похований.

Минулого тижня автору цих рядків довелося побувати на могилі генерала Самсонова. Як виявилось, не скрізь шанують пам'ять Олександра Васильовича. У Якимівці пам'ятник поріс бур'янами, відсутня на ньому табличка з написом. А от у сусідньому селі Нововознесенка керівник місцевої агрофірми Володимир Ковальов

відроджує колишній парк Самсонових. Збереглися і дві будівлі графського маєтку – погріб та амбар. Отаке різне відношення у Якимівці та Нововознесенці до історії рідного краю.

«СТРОИЛЬ ТЕХНИКЪ Г.И.ЗУСМАНЬ, 1912 Г.»

Безперечно, найкрасивіші будинки нашого міста споруджені у дорадянські часи. А найбільш знаними елисаветградськими архітекторами вважають Якова Паученка, Олександра Лішневського та Андрія Достоевського. За проектами Паученка у місті збудовано більше десятка відомих будинків, зокрема власний будинок, у якому зараз художньо-меморіальний музей О.О.Осьмьоркіна. У своїй творчості Яків Васильович з успіхом поєднував різні архітектурні стилі. З 1895 по 19001 рік міським архітектором Єлисаветграда був Олександр Лішневський, який працював у стилях модерн та неокласицизм. Ним збудовані будинок Заславського, Велика синагога, Пушкінське училище (школа №7) та жіноча гімназія (педуніверситет). Дев'ять років – з жовтня 1849 по липень 1858 року, міським архітектором Єлисаветграда був Андрій Достоевський, молодший брат видатного російського письменника Федора Достоевського.

У середині XIX ст. у місті працював голандець Вільгельм Верлон, який спроектував Присутственні місця, ряд житлових будинків, комплекс будівель для резервного кавалерійського корпусу. Розпочинав свою трудову діяльність в Єлисаветграді архітектор Олександр Бруні, який брав участь у будівництві штабу кавалерійського училища. Покровська церква на Ковалівці збудована за проектом відомого архітектора Костянтина Тона, а займався будівництвом міський архітектор Андреев.

Сьогодні на будинках Кіровограда, які проектували вище згадані архітектори, не побачити табличок з написами, чийого генію це творіння. Моливо, вони й були, але з часом зникли з фасадів будинків. Нам вдалося розшукати лише чотири таких таблички двох архітекторів.

У 1910 році архітектор та інженер А.А.Вайсенберг наперетині вулиць Нижньодонської (нині Тимірязєва) та Михайлівської (Кірова) за рахунок єврейської общини збудував приміщення для єврейської школи (хедеру). У 1960 році була здійснена добудова основного корпусу нинішньої загальноосвітньої школи №24. На фасаді хедеру з боку вулиці Кірова збереглася табличка, що цей будинок споруджував А.А.Вайсенберг.

А от елисаветградський техник Зусман увіковічнив своє ім'я на кількох творіннях. Зокрема, він будував двоповерховий цегляний будинок у Поліцейському провулку (провулок Декабристів, 2а). Це був одноквартирний житловий будинок з арочним проїздом на подвір'я. Вище від арки справа на стіні Зусман прикріпив табличку з білого мармуру, на якій викарбовано «Техникъ Г.И.Зусманъ 1909 г.».

Така ж табличка залишилася і на фасаді двоповерхового цегляного будинку по вулиці Великій

Перспективній, 82, на розі з вулицею Верхньо-Биковською. На табличці вказана дата спорудження будинку – 1912 рік.

Слід згадати ще один будинок, який побудував Зусман у 1909 році, і на фасаді якого також є табличка про це, - величний готель "Рига" на розі Преображенської та Пашутінської вулиць. Нині у ньому ресторан "Максим", магазин, банк, інші офіси.

Не виключено, що Г.І.Зусман причетний до будівництва й інших архітектурних пам'яток міста. Адже він мав технічне бюро і робив на замовлення проектну документацію на будинки.

Так газета „Голос Юга” за 25 листопада 1910 року надрукувала його оголошення: «Г.Зусман, ул.Гоголя, 15 в Елисаветграді, напротив дома г.Державца, открывает

техническое бюро, а также дает уроки черчения и рисования». Слід додати, що Зусман брав активну участь у громадському житті міста. Він був помічником присяжного повіреного та учасником товариства розповсюдження грамотності і ремесел, до якого входили Іван Похитонов, Олександр Осмьоркін, Амшель Нюренберг, Федір Козачинський та ряд інших відомих в Єлисаветграді людей. У Щорічнику газети «Голос Юга» за 1913 рік вміщена єдина відома фотографія Г.І.Зусмана, де він у компанії

Члени комітету по устрою виставки.

Сидять: В. А. Никитинъ, А. Е. Удольская, В. И. Харішевъ, Ф. С. Козачинскій, Д. С. Горшковъ и С. И. Данишевскій.
Стоять: М. М. Полковъ, А. М. Нюренбергъ, И. С. Золотаревскій и Г. И. Зусманъ.

членів комітету з влаштування першої художньої виставки у місті.

РЕСТАВРАЦІЯ ЧИ ЄВРОРЕМОНТ

У Кіровограді до пам'яток архітектури та історії не завжди ставляться так, як цього вимагає закон та здоровий глузд. Буває, новий власник дореволюційного будинку спершу обіцяє зберегти його первісний зовнішній вигляд, а через рік-два від нього залишається лише фотозгадка. З фасадів історичних споруд під час ремонтів зникають маскарони та інші архітектурні прикраси. Про внутрішні «зміни» ми вже не говоримо. Про подібне наше видання писало неодноразово. А минулого тижня до редакції завітав кіровоградський краєзнавець, який розповів про реставраційні роботи двох будинків по вулиці Дворцовій, які він назвав євроремонт.

Одним з найстаріших будинків по цій вулиці називають будинок Г.В.Соколова-Бородкіна. Споруджений він у стилі класицизму. Припускають, що автор проекту - міський архітектор Єлисаветграда Андрій Достоевський, брат відомого письменника Федора Достоевського. Тут проживали чотири покоління Соколових-Бородкіних до самої революції. За радянських часів по вулиці Леніна, 6 квартирувала міліція. Кілька років тому, коли поряд збудували нове приміщення для райвідділу, будинок передали Головному Управлінню юстиції в області. Начебто у ньому збираються влаштувати палац для реєстрації шлюбів. Міліція залишила будинок у жахливому аварійному стані. Зараз у ньому проходять реставраційні роботи. І, як говорить краєзнавець, під час цієї реставрації зниклі об'єкти, які дозволяли ідентифікувати будинок до Соколових-Бородкіних. На другому поверсі з

вулиці Дворцової зникло коване металеве кріплення балкона, з вплетеним у нього вензелем роду Соколових Бородкіних. Відсутнє також усередині приміщення металеве коване огороження сходів на другий поверх, у якому також були вензелі Соколових-Бородкіних. Краєзнавець стверджує, що на стіні усередині приміщення були ліплені з гіпсу вензелі перших власників будинку. Зникли сходи з білого мармуру на другий поверх...

З запитанням так це чи ні, ми звернулися до керівництва ГУ юстиції в області. Нам пообіцяли дати відповідь, але так і не дали. Єдине, на що спромоглися, так це пояснити, що начебто мармурові сходи були побиті і довелося на них зверху поклеїти імпортовану плитку!

Якщо це так, то сьогодні уже ні що не вказує, що цей будинок колись будували і жили у ньому Соколови-Бородкіни. На фасаді навіть відповідної таблички немає.

Торік була завершена реставрація іншого будинку по вулиці Дворцовій - №5, який також належав Соколовим-Бородкіним. Нині у ньому мистецький факультет педуніверситету. Збудований також начебто за проектом Андрія Достоевського на кошти поміщика К.В.Соколова-Бородкіна. У 90-х роках XIX століття житловий будинок переобладнали на готель, який отримав назву «Версаль». Після реставраційних робіт, які проводили у 2012-2013 роках, будинок став «свіжішим». Але, як стверджує краєзнавець, під час цієї реставрації зникли над вікнами першого поверху невеликі мідні деталі, в які у царські часи під час приїзду до міста поважних гостей та на свята вставляли прапори. Такі тримачі прапорів були над кожним вікном з двох сторін будинку, які виходять у провулок Театральний та на вулицю Дворцову. Сьогодні їх немає...

СТРАХОВІ ДОШКИ ЄЛИСАВЕТГРАДА

Дехто з кіровоградських краєзнавців не погоджується із загальноприйнятим твердженням, що наше місто бере початок від фортеці Святої Єлисавети. Доказом своєї правоти називають страхову дошку, яка була прикріплена на стіні будинку №29 по вулиці Харківській, - на ній викарбована дата „1753”. А отже, спершу було місто, а потім побудували фортецю. Ця теза увійшла у кілька статей цих авторів та надрукована у їхніх книгах. Проте вона викликає лише іронічну посмішку.

Батьківщиною страхових компаній, а відтак і страхових знаків, є Англія. З 2 по 7 вересня 1666 року вогонь знищив у Лондоні 13 тисяч житлових будинків і багато громадських будівель. Наслідком цієї події стала поява перших страхових компаній, які страхували ризики пошкодження або втрати майна від вогню. На той час лише кілька вулиць у Лондоні мали назву, а нумерації будинків не існувало взагалі. І якщо будинки торговців, готелі, харчевні можна було відшукати за вивісками, то з помешканнями звичайних городян все було набагато складніше. А відтак, визначити приналежність палаючих приватних будинків було дуже важко. Матеріально зацікавлені в гасінні застрахованих будівель пожежники, які прибували на місце події, повинні були відвойовувати собі роботу і починали з'ясовувати між собою, хто має право на ліквідацію пожежі. Суперечки нерідко закінчувалися масовою бійкою, яка відбувалася біля палаючої будови, а у цей час предмет суперечки часто встигав згоріти дотла. Для запобігання подібних ситуацій необхідні були пізнавальні знаки, які б наочно свідчили, що будинок застрахований і належить певному страховому товариству. Саме ця обставина і посприяла широкому розповсюдженню з 1682 року настінних страхових знаків. Спеціальну платню за страхову дошку не стягували і видавали клієнту разом з полісом страхування.

Новинка швидко набула поширення, ставши звичним рекламним інструментом в діяльності товариств страхування від вогню всього світу. У першій половині XIX ст. страхові дошки потрапили до Росії з Німеччини. Їх поділяли на «великі», «середні» та «малі». Великі страхові дошки були розміром 20-25 см. і закріплювалися на фасадах будинків, середні (10-12 см.) - біля входу в застраховану квартиру, а малі (6-7 см.) використовувалися при страхуванні від вогню рухомого майна (під час його зберігання і перевезення в ящиках).

Страхові дошки привертали увагу людей та рекламували торгову марку конкретної страхової компанії. Власник нерухомості з відчуттям великого задоволення кріпив дошку на фасад свого будинку, адже вона підкреслювала його високий соціальний статус в очах оточуючих, а не лише засвідчувала наявність у власника помешкання страхового полісу. Розміщення дощок на застрахованій будівлі мало і практичну мету - пожежники бачили представників якої страхової компанії потрібно викликати (не без певної матеріальної вигоди для себе) на гасіння пожежі, щоб ті вжили оперативних заходів для зменшення збитку.

З плином часу змінювалося призначення страхових дощок. А на початку XX ст. з розвитком поштової системи і, отже, введенням нумерації будинків та назв вулиць, «пізнавальна» функція дощок відійшла на другий план. Вони стали елементом зовнішньої реклами страхових компаній.

Коли була виготовлена перша російська страхова дошка - не відомо. Безперечно, це було після 1827 року, коли було засноване «Перше російське страхове товариство». Але коли воно почало встановлювати страхові дошки - відомостей немає. Достеменно відомо, що «Друге російське товариство страхування від вогню» відразу після створення у 1835 році стало видавати своїм клієнтам страхові дошки. Дехто вважає, як кіровоградський краєзнавець, що дати на дошках – це рік виготовлення самих дощок, або спорудження будівлі. Проте це не так.

У Російській імперії перші страхові дошки були мідними або латунними. Згодом, з появою у 1880-х роках кольорового друку, їх виготовляли з жерсті, покритої шаром олова, який оберігав від корозії. Наприкінці XIX ст. в Росії налагодили виробництво цинку, і значну кількість дощок почали виготовляти з міцного цинкового сплаву методом лиття під тиском.

Статут «Общества взаимного страхования отъ огня имущества въ г.Елисаветградъ» був затверджений міністром внутрішніх справ, сенатором Готовцевим 3 червня 1882 року. Цей статут зараз зберігається у Російській Державній бібліотеці у Москві. З 15 вересня 1882-го товариство розпочало страхування нерухомого майна, а рухомого – з 1886 року. У Державному архіві Кіровоградської області є поліс Єлисаветградського страхового товариства. На ньому читається рукописний текст: «Страхова доска, 60 коп.». Страхові дошки товариства згадуються у звіті за 1888 рік. Відомі два види страхових дощок елисаветградського товариства для страхування нерухомого майна: чавунна розміром 21x20,5 см та цинкова розміром 21,5x20 см. Була також цинкова дошка розміром 8x9 см для страхування рухомого майна. На цих дошках зображений герб міста Єлисаветграда, який був затверджений 6 серпня 1845 року. Щоправда, виконаний він вельми довільно і містить помилку у даті – замість «1754» на гербі міста чомусь стоїть «1753».

До речі, якщо уважно роздивитися старі фотографії будинку Єлисаветградської міської управи (нині – будинок облдержадміністрації), то можна побачити посередині переднього фасаду, під каланчею, велике, розміром з вікно, зображення страхової дошки «Общества взаимного страхования отъ огня имущества въ г.Елисаветградъ», а під цією страховою дошкою - велику вивіску товариства.

А от хто і чому написав на цій дошці дату «1753» - не встановлено. Будівництво фортеці Святої Єлисавети регламентувалося Сенатським указом від 31 березня 1754 року, закладання відбулося 18 червня 1754 року. Цю дату (з урахуванням старого календарного стилю) і треба вважати днем заснування міста Єлисаветграда, але в літературі трапляються й інші датування - 1752 і 1753 роки.

Наприклад, в матеріалах перших переписів і ревізій так званих Задніпрських місць у XVIII ст. роком заснування поселення фортеці Святої Єлисавети зазначений 1752 рік. Але він визначався за принципом дати декларативного документу, а не самого розпорядження про початок будівництва. 1753 рік іноді називається роком заснування тому, що саме тоді остаточно було затверджене місце розташування фортеці. Можливо з цих міркувань і виходили автори проекту страхової дошки Єлисаветграда.

Не виключено, що й досі на стінах деяких дореволюційних будинків нашого міста збереглися під шаром вапна чи фарби страхові дошки. Минулого тижня до редакції звернувся наш читач з вулиці Дворцової. Кілька тижнів тому він виявив, що зі стіни будинку №62 зник такий знак. Подібні страхові знаки Єлисаветграда – рідкість, не виключено, що ця страхова дошка уже прикрашає чийсь колекцію. А її ринкова ціна

приблизно 100 доларів.

Вважається, що відому найбільшу колекцію елисаветградських страхових дощок зібрав Віктор Петраков, який нині проживає у Москві. Це великі та малі дошки двох різновидів - на одних ліній відділяє герб Російської імперії від плану фортеці Святої Єлисавети, а на інших ліній відсутня.

Автору цих рядків підказали прізвища кількох кіровоградських колекціонерів, у яких можуть бути подібні раритети, але вони категорично заперечили це. Тож єдиним місцем у Кіровограді, де сьогодні можна побачити таку страхову дошку, залишається картинна галерея «Єлисаветград», що по вулиці Пашутінській.

КІРОВОГРАД ВТРАЧАЄ СВОЮ КОВАНУ КРАСУ

Чверть століття тому кіровоградський краєзнавець Вадим Смотренко розпочав досліджувати ковальські вироби на вулицях міста. Замалював понад сто красивих та ажурних металевих воріт, парпетів, балконних огорожень, кронштейнів і флагштоків, які датуються XIX - початком XX століття. «У мене прізвище таке, що я повинен бачити те, що можливо, інший не помітить», - жартує Вадим Васильович. Говорить, побував скрізь, лише не впустили до приміщення колишнього готелю Коваленка, у якому нині квартирує УСБУ в області. Вадим Васильович дійшов висновку, що в Єлисаветграді існувала одна з найпотужніших на території України шкіл художньої ковки. Смотренко написав книгу, яку ще більше десяти років тому йому у владних кабінетах обіцяли видати за державний кошт, але так і не видали. Разом з тим знайшлися гроші на кілька бездарних книг місцевих краєзнавців.

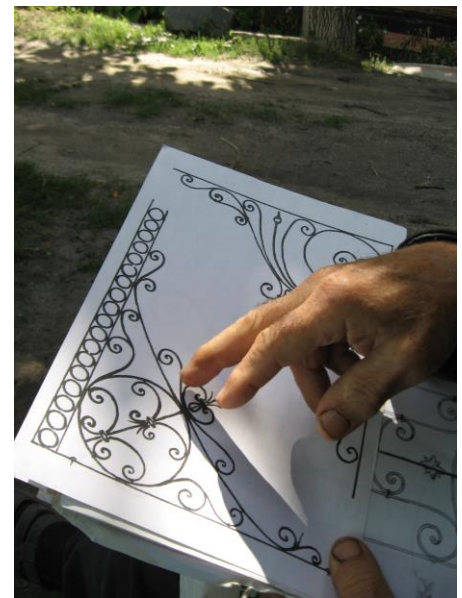

Минулого тижня нам довелося поспілкуватися з Вадимом Васильовичем. Він показав теку своїх замальовок кованих виробів. Після розмови з Смотренком, ми пройшлися по вулицях міста, але у більшості випадків за адресами, які назвав Вадим Васильович, тих виробів уже не було. М'яко кажучи, украли. Про один такий випадок – «загадкове» зникнення балконного огороження на будинку Соколова-Бородкіна (вул.Дворцова, 6), після того, як його «відреставрувало» Головне управління юстиції

в області, ми повідомляли. Після нашої публікації це огороження шукають працівники правоохоронних органів. Але не знайдуть, бо туди, де воно встановлене, їх не пустять.

- Раніше усі малюнки ковальських робіт були узгоджені з архітектором міста та власником будинку, - розповідає Смотренко. - Від архітектурного стилю приміщення залежав і стиль паркану, чи ворота біля нього. З власником будинку коваль узгоджував герб чи іншу символіку, яка мала потім прикрашати будівлю. Тож з візерунків ковки на будинку можна було зрозуміти, кому він належав.

Зараз цих принципів не дотримуються. Нещодавно довелося проходити повз будинок одного з депутатів Кіровоградської міськради. На кованих воротах його домоволодіння зо два десятки завитків з колом і двоголовим орлом, пронизаним списом. Це символ

багатства, і в Єлисаветграді прикрашали такими візерунками свої будинки лише найбагатші люди. Навряд чи знає про це наш депутат. А можливо й знає, та вирішив похизуватися перед однопартійцями.

Найчастіше на єлисаветградських кованих виробах зустрічаються

християнські символи, ініціали власників або фігури, що вказують на їхні захоплення, рід занять, дати встановлення. Так на кріпленні даху над входом до будинку по вулиці Верхній Биковській коваль вказав дату «1910». Чотири літери «С» були візитною карткою коваля Самуїла Володимирського. На хвіртці, викованій Миколою Петренком, біля будинку свяще ника по вулиці Верхній Биківській зображене райське дерево. А от «французької» решітки на будинку Гунькіної (на розі Дворцової та Декабристів) уже немає. На хвіртці будинку Вайсенберга унизу ініціали ДВ (Доротія Вайсенберг), вгорі СВ (Самуїл Вайсенберг). Самуїл був шахістом, тому по кутах хвіртки чотири тури. Бухгалтер заводу Ельворті Олександр Тарановський на хвіртці будинку по вулиці Вокзальній зобразив свої ініціали «АТ», а біля дверей - вищезгаданий символ багатства. Ганок будинку по вулиці Пашутінській прикрашений розкрученими пружинами - «розрив-травою», яка може розірвати тюремні кайдани і решітки. А ще у місті часто зустрічалася ковка, орнамент якої складався з 12 кілець і стріл, - символу вірності.

- Кожен майстер ковальської справи мав свій стиль, почерк, - продовжує Вадим Васильович. – В Єлисаветграді працювало до 32 ковальських майстерень. Відомими ковалями були Володимирські, Шац і Найман, Микола Петренко. Роботи цих майстрів або їхніх учнів можна знайти по всій колишній Російській імперії. Микола Петренко, наприклад, працював в унікальній на той час манері: на суцільний лист металу накладав деталі малюнку. Його ворота і сьогодні стоять по вулиці Дворцовій, 12. Щоправда, під час реставрації деталі, які раніше кріпилися скобами, приварили до листа металу. Кував ворота Микола Петренко для Грецької та Ковалівської церков в Єлисаветграді, а також для церков в інших містах, зокрема в Одесі.

Смотренко розповів, що коли навчався у Харкові, то побачив там на одній з вулиць балкон, схожий до того, який він бачив по вулиці Тимірязєва у Кіровограді. Це була робота німецьких ковалів Шаца і Наймана, у яких в Єлисаветграді була майстерня, а в Харкові - філія.

За словами Вадима Васильовича, майже всі художні ковани виробы в Єлисаветграді виготовляли з одного і того ж металу. Інженер заводу Ельворті Коль спеціально випишував його з Америки. Ще одна спільна риса всіх кованих виробів - чітке дотримання пропорцій.

Смотренко говорить, що знайшов у Кіровограді роботи, схожі до яких є у Санкт-Петербурзі, Парижі, Одесі та інших містах. Вірніше, їх раніше можна було побачити у Кіровограді. І, що прикро, за роки незалежності України безслідно зникло більше кованих робіт, ніж за попередні 70 років радянської влади. Нові власники будинків не бачать у старих ковальських роботах жодної цінності. Під час своїх євроремонтів знищують історію та красу Єлисаветграда. Нікому з державних людей, які поставлені зберігати нашу історію, не болить, що ми її втрачаємо з кожним днем. Так

красиві ковані ворота з двору Будинку народної творчості використали як арматуру для бетонування підлоги у гаражі, в іншому місці ковані ворота здали у брукт, треті встановили на дачній ділянці... Справа йде того, що невдовзі ми говоритимемо про ковалів Єлисаветграда лише за малюнками Вадима Васильовича, а самих кованих дореволюційних виробів не існуватиме.

У ЗЛАТОПОЛІ ЗНАЙШЛИ УСИПАЛЬНЮ ГЕНЕРАЛА ВИСОЦЬКОГО

Минулого тижня було зроблено сенсаційне відкриття: у церкві Святого Миколая у колишньому містечку Златополі, яке нині входить до складу Новомиргорода, знайшли кістки невідомого чоловіка. Припускають, що вони належать генералу Миколі Висоцькому. Це друга незруйнована усипальня, знайдена на теренах області, яка до того ж збереглася у кращому стані, ніж усипальня сім'ї Раєвських у Розумівці Олександрівського району.

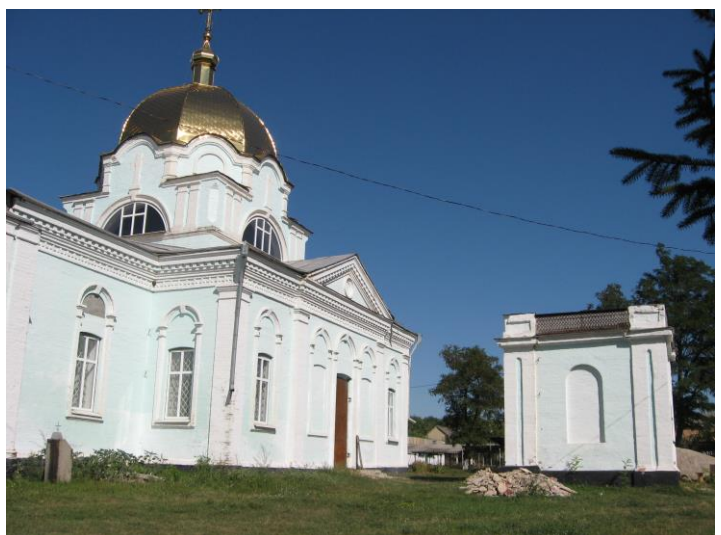
-Усе почалося з того, що під час ремонтних робіт на стіні церкви відкрилася нова фреска, - говорить член історико-культурологічного товариства «Ойкумена» Олександр Шилов. - Дізнавшись про це від настоятеля церкви отця Миколая, я поїхав у Новомиргород, щоб подивитися на фреску. Перед поїздкою ознайомився з історією церкви та біографією її забудовника – генерала Миколи Петровича Висоцького. У кількох інтернет-повідомленнях було зазначено, що генерал похований на території церкви в усипальні. Тож вирішив перевірити це припущення.

Микола Петрович Висоцький (1751-1827) - генерал-майор, флігель-ад'ютант, фаворит Катерини II з дворянського роду Висоцьких, по материнській лінії небіж Потьомкіна. З 16 лютого 1778 по 11 жовтня 1783 року командував Харківським гусарським полком, кавалер орденів Святого Георгія, Святого Станіслава і пруського ордена Святої Анни. З 1797-го - у відставці. У 1801-му стає власником Златопольських земель, влаштовує тут свою резиденцію і головне управління багатьма поселеннями. Помер у 1827 році.

За сприяння генерала розібрали у Златополі стару дерев'яну Успенську церкву і на її місці побудували у 1809 році церкву Святого Миколая. Цегляна, у плані з трьох частин: центрального квадратного об'єму, прямокутного притвору та напівкруглої абсиди. Головний вхід з західного

боку оздоблений чотирма колонами, які стоять на високому цоколі. План та об'ємно-просторова структура церкви продовжують традиції української архітектури, зовнішній декор виконано в стилі еkleктики. Над бабинцем церкви в дорадянський період існувала дзвіниця. У радянські часи тут розташовувався краєзнавчий музей. На вимогу віруючих споруда

була повернена церкві у 1991 році. Перебуває на обліку як пам'ятка архітектури загальнодержавного значення.

- Обличчя одного з херувимів на фресці нагадує портрет

генерала Висоцького, - продовжує Шилов. - Я звернув увагу отця Миколая на цегляне приміщення за кілька метрів від церкви, і сказав, що у ньому може бути вхід в усипальню.

Відкрили двері приміщення і спустилися по сходах вниз у кімнату приблизно розмірами 5х5 метрів, яка знаходилася під церквою. На підлозі було багато різного сміття, зокрема пляшок ще з радянських часів. Коли почали виносити це сміття, по виявили яму у підлозі. У ній знайшли шматок білого мармуру з викарбованою літерою «Н» - очевидно це була перша літера імені «Николай», дві металеві ручки від домовини, зітлілий одяг, зокрема взуття та краватку-стрічку, а також череп і кістки людини.

Напевне усипальню пограбували атеїсти ще у 20-30 роках минулого століття. На стіні біля могили помітне місце, де могла бути табличка з написом хто тут покоїться. Дивно, що музейні працівники, які хазяйнували у церкві у радянські часи, не зацікавилися призначенням цього приміщення!

Чия це усипальня - встановлять наступні пошуки та дослідження. Зокрема, за знайденим черепом збираються відтворити обличчя похованого тут чоловіка. У Державному архіві Кіровоградської області зберігаються метричні книги церкви Святого Миколая, починаючи з 1830 року, тож знайти документальний запис про смерть та місце поховання генерала навряд чи вдасться. Провідний науковий працівник обласного краєзнавчого музею Костянтин Шляховий припускає, що в усипальні міг бути похований хтось з близьких родичів Миколи Висоцького. Хоча генерал був бездітний, але у нього було дев'ятеро рідних братів та сестер.

МУЗИКА ЧАЙКОВСЬКОГО, СЛОВА РАТГАУЗА

Наше місто завжди було потужним культурним центром, з яким пов'язані долі сотень відомих людей – поетів, письменників, композиторів, театральних діячів. Їхні візити та виступи перед елісаветградцями не припинялися навіть у роки Першої Світової та Громадянської воєн. Одним з таких гостей у грудні 1916 року був поет Данило Ратгауз, автор слів популярних романсів.

Народився Данило Максимович у Харкові 25 січня [6 лютого] 1868 року. У Києві закінчив гімназію та юридичний факультет університету (1895), служив присяжним повіреним. Покровителем його поетичних дослідів став В.І.Немирович-Данченко. Після того, як 24-річний студент послав у серпні 1892-го свої вірші П.І.Чайковському, композитор за останній рік життя створив шість романсів на слова Ратгауза («Мы сидели с тобой у заснувшей реки», «В эту лунную ночь», «Снова, как прежде, один» та ін.) і підбадьорив їх автора листами з визнанням «істинного таланту». У подальшому романси на слова Ратгауза писали М.А.Римський-Корсаков, Ц.А.Кюї, С.В.Рахманінов, А.С.Аренський, Р.М.Глієр, М. М.Іпполітов-Іванов, Ю.І.Блейхман та О.Т.Гречанінов.

У 1893 році Ратгауз видав першу збірку віршів. Потім з 1896 по 1917 рік вийшло ще кілька його книг. Вони викликали негативні рецензії критиків різних спрямувань. Зокрема, Валерій Брюсов назвав Ратгауза «поетом банальностей», який використовує трафарети та зношені епітети. На цьому тлі різко виділялася реакція Л.М.Толстого, який неодноразово заявляв в інтерв'ю, що з сучасних поетів найбільше цінує саме Ратгауза і

протиставляє його «декадентам». В особистому листі до Ратгауза про любов до його романсів писав А.П.Чехов.

Лютневу революцію Ратгауз вітав гімном "1-е марта 1917». Але скоро захоплені гімни змінив на пісні туги і злісне улюлюкання на адресу пролетаріату. Емігрувавши в 1922-му, став до лав різко ворожих до СРСР політичних і літературних білоемігрантських груп. Помер у 1937 році в Празі, похований на Ольшанському кладовищі.

Оскільки вірші Ратгауза були мелодійні та музикальні, на початку минулого століття сентиментальна лірика поета стала широко відома у міщанських колах. Популярність підтримувалася тим, що багато з його віршів були перекладені на музику. Творчість Ратгауза можна порівняти з творчістю деяких сучасних поетів, авторів текстів популярних пісень. Якщо говорити про ці тексти, як про поезію, то вона в них непомітна. Але у музичному виконанні зірок сучасної естради вони сприймаються зовсім по-іншому.

Протягом листопада-грудня 1916 року, майже щономера, елісаветградська газета «Голос Юга» повідомляла про вечір поезії Ратгауза, якого запросило до Єлісаветгарда керівництво громадської бібліотеки. Поет надіслав до нашого міста телеграму, у якій подякував за це запрошення і пообіцяв прибути до Єлісаветграда 10 грудня. Херсонський губернатор на звернення елісаветградців дозволити провести зустріч відповів ствердно. Вечір мав відбутися у залі громадських зборів (колишнє приміщення Будинку культури заводу «Червона зірка» по вулиці Дворцовій). У програмі - ряд романсів на слова Ратгауза. Узяти участь у вечорі виявили бажання артисти-співаки трупи Леонідова, яка на той час гастролювала у місті – Леонідова (сопрано) та Бутовський (тенор), а також місцевий житель Шило.

Поет приїхав потягом в Єлісаветград 9 грудня. У залі не було вільних місць. Публіка вітала гостя бурхливими оплесками. Спершу Ратгауз продекламував з десяток своїх віршів. А про літературний шлях гостя розповів елісаветградець Микола Бодрий. Він охарактеризував поета як співака «тоски быта». Напередодні газета «Голос Юга» надрукувала велику статтю про Ратгауза, підсану Миколою Бодрим. Артисти української трупи С.В.Леонідова та оперна співачка А.Ф.Залеська-Беренштейн виконали музичні твори Чайковського, Глієра, Блейхмана та інших композиторів на слова Ратгауза. Завершився вечір бурхливими оплесками на адресу гостя Єлісаветграда.

<p>О, НЕ ВПЛЕТАЙ ЦВЕТОВ...</p> <p>Слова Д. РАТГАУЗА Verses by D. RATGAUZ</p>	<p>OH, DO NOT INTERWINE THE FLOWERS...</p> <p>Р. ГЛІЗЕР R. GLIER Op. 18, № 7</p>
---	---

Andante J=64

mf О, не вплетає.

mf con molto espressione

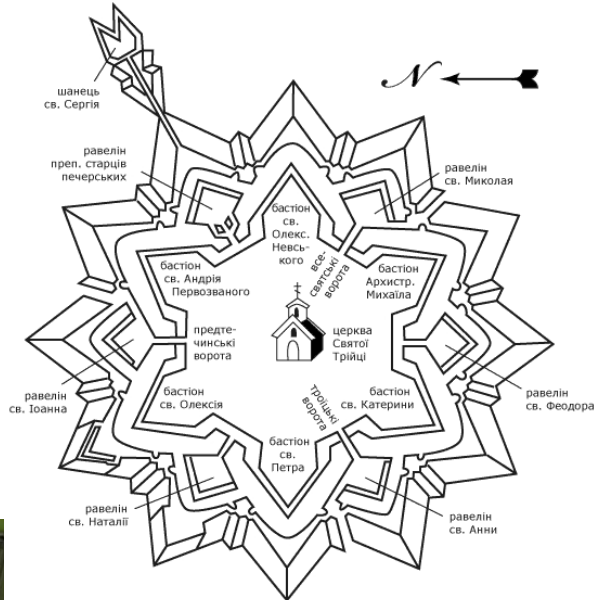
...тай цвє-тов ду-ши-стєх в по-лу-зє-вєд-лє-н-н-ий вє-нок. Дєв.

...но мо-їх мєч-т-л-н-ий чл-стєх у-гє-п-о-слєд-н-ий о-го.

ІМ'Я НАШОМУ МІСТУ ДАВ ФРАНЦУЗ

Напередодні 260-річного ювілею Кіровограда в обласному краєзнавчому музеї відкрилася виставка «Фортеця - попередник міста», родзинкою якої став відновлений макет фортеці Св. Єлісавети. Його півстоліття не показували. Припускають, що макет зроблено у 1964 році. Реставрацію провів художник музею Олег Шимченко. Виставку доповнили копії архівних документів з фондів Державного архіву Кіровоградської області, що стосуються будівель фортеці Св. Єлісавети. На презентації були присутні відразу п'ять лауреатів обласної краєзнавчої премії ім. Ястребова.

Наше місто засноване за класичною європейською формулою «Фортеці - попередники міст». Тож якби не було фортеці Св. Єлисавети, то навряд чи було б і місто Кіровоград. На теренах нинішньої Кіровоградщини багато населених пунктів, які старіші за обласний центр, але їм чомусь не судилося розбудуватися. А Кіровоград, який почав розростатися від фортеці, набув тих обрисів, які він має сьогодні.

Добре збережена до нашого часу фортеця Св. Єлисавети відноситься до земляних полігональних фортець, поширених в Європі у середині XVIII ст.. 1 січня 1752 року імператриця Єлисавета Петрівна видала указ про її заснування. З ряду причин фортецю урочисто заклали лише 18 червня 1754-го. У 1764-му, з утворенням Єлисаветградської провінції у складі Новоросійської губернії, фортеця стала адміністративним центром провінції і одночасно впродовж року була центром губернії до переведення її канцелярії у Кременчук. За адміністративно-територіальною реформою 1775-го Єлисаветградська провінція розділена на повіти і Єлисаветград став повітовим містом, з центром у міщанській його частині. Фортеця ще довгий час визначала культурне життя міста. 1784-го Новоросійська губернія була перейменована на Катеринославське намісництво, Єлисаветградська провінція скасована, а Єлисаветград став повітовим містом намісництва. Згідно Міського положення від 21 квітня 1785-го утворена міська дума. На початку XIX ст., у зв'язку з обтяжливими для Росії війнами і початком кризи феодальної системи, темпи розвитку міста помітно знизилися. Фортечні споруди старіли, проте офіційно фортеця була скасована лише у 1805-му. У подальшому місто завжди було штатним центром певних адміністративних одиниць і цей великий досвід став причиною його призначення обласним центром, утвореної 10 січня 1939 року Кіровоградської області.

Останніми роками точаться дискусії щодо назви міста. Одні краєзнавці стверджують, що на території сучасного Кіровограда були поселення у часи козаччини, і тому місто повинне носити відповідне ім'я. Інші показують історичні документи, на яких не позначені ці поселення. Звісно, у степах нашого краю тисячоліттями жили різні народи, про що свідчать розкопані десятки курганів та поселень. Але чомусь на їхньому місці сьогодні немає ні міст, ні сіл. Навіть знахідки на теренах Кіровограда місць, де проживали давні люди, приміром випадково знайдена на Кущівці майстерня з виготовлення кам'яних сокир, не мали ніякого впливу на зародження нашого міста.

Щодо первісної назви міста «Єлисаветград», то не існує ніяких документів, приміром царських указів, які б стверджували, коли і хто дав таке ім'я. Місто (магістрат, тобто міське управління, у форштадті був заснований ще 1755-му), розросталося від фортеці і складалося із слобід, або передмість, які формально не підпорядковувалися

фортеці, але деякий час не мали власної назви. До адміністративно-територіальної реформи 1775-го і фортеця, і міщанське поселення у документах того періоду фігурують під однією назвою - фортеця Св. Єлисавети. Цікаво, що й досі не знайдено жодного документу щодо найменування міста Єлисаветградом. Тож виникає умовивід, що назва виникла природним, а не вольовим шляхом. Тобто, це була народна побутова інтерпретація назви фортеці з метою пристосування її до міської традиції. Коли слово «Єлисаветград» міцно закріпилося у мові місцевих жителів, його стали вживати і в офіційних документах.

Цікаву версію механізму найменування міста запропонував найкомпетентніший знавець історії краю А.В.Пивовар. Він вважає, що цій назві ми зобов'язані французам, а саме видатному картографу Ж.Б. де Анвілю. На своїй карті 1760 року, за аналогією з сусідніми Миргородом (Новомиргородом) і Архангелгородом (Новоархангельськом), він зазначив Єлизабетгород. Анвілю було добре відомо, що фортеця Св. Єлисавети, яка позначена на картах, це не тільки укріплення, а й швидко зростаюче місто. Авторитет члена Паризької і Петербурзької академій наук був настільки високим, що подібна уніфікація, тільки з заміною частини «город» на більш урочисту давньослов'янську форму «град» отримала життя.

ПРО ЩО МОЖЕ РОЗПОВІСТИ ЦЕГЛА

П'ять років тому кіровоградський колекціонер Юрій Тютюшкін передав обласному краєзнавчому музею своє зібрання цегли, з якої будували у Єлисаветграді у XIX – на початку XX століття. На минулому тижні, напередодні 260-річного ювілею Кіровограда, працівники краєзнавчого музею представили на виставці «Фортеця – попередник міста» зо два десятки цеглин із зібрання Тютюшкіна.

- Збирати зразки цегли, з якої були споруджені будинки Єлисаветграда-Кіровограда, я розпочав давно, ще у 80-ті роки минулого століття, - говорить Юрій Володимирович. - Коли руйнували чергову пам'ятку архітектури, я підбирав серед будівельного сміття цеглини різної форми та з різним клеймом. Деякі зразки знаходив на клумбах, які були обкладені по периметру цеглою. А коли її зібралося з півтори сотні, вирішив передати місту.

Тютюшкін підкреслює, що його зібрання цегли не можна називати колекцією, тому що колекція – це коли зібраний матеріал ретельно вивчений і систематизований. Юрій Володимирович сподівається, що цим хтось займеться з місцевих краєзнавців чи істориків.

Єлисаветград ще іноді називають цегляним містом на відміну від інших південних міст України, де основним будівельним матеріалом були вапняк і черепашник (ракушняк). Важливим фактором розбудови Єлисаветграда стала наявність копальної глини і цегляних заводів, які випалювали цей будівельний матеріал і забезпечували ним будови. Ці заводи знаходилися на Биковому (район вулиці Соціалістичної) та по вулиці Костопальній (нині Олександрійська).

- Серед архівних документів знайшов кілька повідомлень про виробництво цегли в Єлисаветграді, - продовжує Юрій Тютюшкін. – Зокрема, Г.Соколов писав в «Исторической и статистической записке о военном городе Елисаветграде»: *«В 1846 году устроен в самом городе превосходный кирпичный завод: на нем произведено в прошлом году до 2 ½ миллионов кирпича, из коих около 1,800,000 выжженого; завод построен на возвышенном месте в некотором расстоянии от реки Ингула: чтобы устранить неудобство отдаленности воды и трудную подвозку ее по крутой горе устроено 5 помп, поднимающих воду на 15 сажень вышиною. На нем выделяются отличного достоинства кирпичи».*

У переліку інвентаря міських громадських будівель та споруд станом на 1 січня 1897 року значиться «кирпичный завод, заключившийся в 4-х деревянных сараях, крытых гонтом для сушки кирпича, одном каменном жилище, крытом гонтом, каменном крытом тесом флигель и кирпиче-обжигательной крытой тесом

печи, при нем земли 4 десятины 65 квадратных сажень, на Озерной балке. Куплен в 1891 году у нидерландско-подданного Василия Карловича Варлопа и наследников ротмистра Семена Петровича Потоцкого за 17.407 руб».

На початку ХХ століття в Єлисаветграді діяло кілька заводів з виробництва цегли, власниками яких були М.Бак, Х.Бардах, Г.Бонфельд, Х.Гольдрейф, М.Тростянецький та М.Немировський. У помістях землевласників північних повітів Херсонської губернії цегляна справа також займала чільне місце. Серед них можна назвати В.М.Селиванова, Р.І.Маутнер, В.І.Шуйського та інших.

Поступово одноповерхове місто ставало дво- та триповерховим. За щільністю і поверховістю забудови у середині ХІХ століття Єлисаветград перевершував багато губернських міст, навіть Київ, у центрі якого двоповерхові будинки, переважно громадські будівлі, були вкрапленнями серед одноповерхової екстенсивної садибної забудови. Цегляна кладка будинків Єлисаветграда вплинула і на його оригінальну архітектуру, породивши так званий цегляний стиль.

КОРОЛЬ ЖАРТІВ З КЕТРИСАНІВКИ

Кіровоградщина дала світовій літературі багато талановитих поетів та письменників. Одних, які оспівували радянську владу, ця влада шанувала, і ми їхні прізвища та творчість знали зі шкільних підручників. Інші, хто змушений був емігрувати під час Громадянської війни, або не сприймали радянську владу, перебували у забутті, і лише за часи незалежності України про них стали говорити відкрито, та з'явилася можливість знайомитися з їхніми творами. Проте дехто й досі залишається у затінку. Приміром,

про прозаїка та публіциста Олександра Яблоновського (справжнє прізвище Снадзський), і сьогодні мало хто знає.

Народився Олександр Яблоновський 3 (15) листопада 1870 року у селі Кетрисанівка Єлисаветградського повіту у дворянській сім'ї. Закінчив гімназію в Одесі, юридичний факультет Петербурзького університету, працював присяжним повіреним. Літературний дебют відбувся в 1893-му. Співпрацював з багатьма журналами та газетами. Видав кілька повістей та оповідань. В 1918-му переїхав з Москви до Одеси. В 1920-му евакуювався до Єгипту, звідки перебрався до Берліна. У 1925-му переїхав до Парижа. Публікувався в газетах «Сегодня», «Руль», «Спільна справа», в далекосхідній, американській емігрантській періодиці та інших, але головним чином в «Відродженні», де був провідним співробітником з 1925 по 1934 рік, працюючи в жанрі політичного фейлетону. Займав непримиренну позицію по відношенню до більшовицького експерименту, сатиричний пафос його памфлетів спрямований проти радянського способу життя. Відтворив зловісні фігури правлячої державної партійної верхівки, викривав фінансові махінації радянських дипломатів. Писав про голод в Радянській Росії в 1930-ті, вболівав про те, що розкрадається народне надбання; його жахала «страшна цифра» померлих від голоду, протестував проти звірячого знищення російського духовенства, проти розкрадання церковних цінностей. На думку письменника, в Росії здійснюється стільки злочинів проти людяності, що мимоволі напрошується порівняння з епохою Івана Грозного. З гіркотою пише про таємну розпродажу більшовиками культурних цінностей Росії за кордон.

Яблоновського хвилювало становище літератури і письменників на батьківщині. Виступав проти партійної цензури. Обурювався «прислужництвом» радянських письменників, роблячи їх героями своїх фейлетонів. Цикл памфлетів Яблоновський присвятив М.Горькому, який був роздратований його нападками: *«А.А.Яблоновский осатанел... Очень жаль его, он был человек небесталанный»*. І після смерті Яблоновського Горький не міг йому вибачити випадів на свою адресу: *«Недавно умер в Париже А.Яблоновский, один из сотрудников подлейшей газетки "Возрождение". Он печатал в этой газетке маленькие фейлетоны, грубо, старчески глупо и злобно издеваясь над Союзом Советов. Эмигранты называли его королем шуток. Шутки его относились к разряду писания на заборах неудобосказуемых слов и мазания ворот дегтем»*. Але заради об'єктивності Горький згадує один з дотепних фейлетонів Яблоновського - його «Письмо в редакцию "Сына Отечества» (1905), де фейлетоніст у притаманній йому хльосткій манері іронізує над «тяжким» становищем бакинських нафтопромисловців.

Олександр Олександрович був постійним членом правління Спілки письменників і журналістів в Парижі, працював у різних ювілейних комітетах, неодноразово проводилися його творчі вечори. З великим успіхом пройшов його вечір 8 червня 1928 року в Російському клубі за участю Теффі, Саші Чорного та ін. Пік популярності Яблоновського в еміграції стався на I з'їзді російських зарубіжних письменників в Белграді (вересень 1928-го). На першому засіданні він виголосив промову: *«Мы все знаем, все чувствуем, что за нашей спиной стоит тень великой России и что мы должны отвечать перед ней не только за наше слово, но и за наше молчание. Когда-то наш знаменитый духовный оратор митрополит Московский Филарет так говорил о долге пишущего человека: "Да благословит Господь Бог и слово, и молчание. Да не будет слово праздно и молчание бессловесно"... Россия распалась на две половины. Одна половина молчит, а другая еще говорит. Это нам, русским эмигрантам, выпала страшная задача — говорить за Россию и требовать прав для нашей обездоленной Родины. Это нам судьба указала сохранить в чистоте великие традиции русской литературы и честные заветы свободного русского слова»*. Ця промова справила велике враження на присутніх. Тож його обрали головою Ради Союзу російських письменників і журналістів.

Помер Яблоновський 3 липня 19134 року. Похований на паризькому кладовищі Іссі-ле-Муліно.

Александр Яблоновский. Будьте осторожны!

Приехали из России знакомые и просили меня напечатать в газетах во всеобщее сведение, что перлюстрация писем в социалистическом отечестве сейчас дошла до размеров еще небывалой, совершенно фантастической наглости. Каждое письмо с заграничным штемпелем не только вскрывается и прочитывается, но еще и копируется и в копии "приобщается к делу".

Этим гнусным делом в настоящее время занято целое ведомство, которое называется - Политконтроль.

Нечего и говорить, что получатели писем рассматриваются в социалистическом отечестве, как тяжкие преступники. Их вызывают на допросы (преимущественно в ночное время) заточают в тюрьмы, ссылают в Нарымский край и требуют "чистосердечно" признаний по поводу каждого имени, упомянутого в письме.

Мы здесь и не можем представить себе, что считается "опасным" и "преступным" в стране всеобщаго шпионства и государственной ябеды. Каждый пустяк, каждая мелочь, не имеющая на наш, европейский, взгляд никакого значения, там может окончиться катастрофой. Вот свежи примеры: Из Европы человек пишет своему другу в Россию: - "На новый год мы вспомнили старину и пили за здоровье Володи, Пети, Яши, Саши и Маши, оставшихся в России".

Результат:

- Володя, Петя, Яша, Саша и Маша розысканы, арестованы и сосланы в Нарымский край.

Еще письмо в Россию:

- "Пришли мне пожалуйста нашу семейную карточку, где я был снят пажом, а папа генералом".

Результат - Нарымский край:

Повторяю здесь, в свободных европейских странах, мы не можем даже и представить себе, до чего эти подлецы дошли. Они так боятся, так трясутся, что в каждой фотографической карточке, в каждом поклоне видят опасность и потрясение социалистических основ.

Имейте же, господа, это в виду и взвешивайте каждое слово, каждую фразу в ваших письмах. Пишите как можно меньше, а еще лучше - совсем не пишите, потому, что каждое ваше письмо прочтет шпион, и комментировать его будет шпион, и заключение выводить будет шпион.

е населяйте же Нарымский край вашими друзьями и родственниками и лучше подождите, пока в Нарымский край поедет "политконтроль"...

Газета "Руль», Париж, 1925 г.

ПОЛЬСЬКИЙ ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНИ З ОЛЕКСАНДРІВКИ

У минулий четвер, 25 вересня, на приміщенні районної бібліотеки у селищі Олександрівка на Кіровоградщині була відкрита пам'ятна дошка з нагоди 210-ї річниці з дня народження Міхала Грабовського (1804 - 1863) - польського літератора, історика, публіциста й громадського діяча, одного із засновників "української історичної школи" в польській романтичній історіографії 40-60-х років XIX ст.... В урочистих заходах взяли участь представники обласної та районної влади, польської діаспори у Кіровоградській області та жителі Олександрівки.

Творчість М. Грабовського спонукала цілу плеяду визначних діячів польської й української культури – Ю. Словацького, В. Антоновича, Г. Сенкевича та ін., до поглибленого знайомства з історією України. Варто також зазначити, що один з найбільш впливових діячів українського національного Відродження XIX ст. Пантелеймон Куліш, який сприйняв ряд його ідей, називав Грабовського “українським Вальтером Скоттом”, послуговувався його порадами при створенні першого українського історичного роману “Чорна Рада”, надрукував архіважливу для розуміння польської версії причин польсько-українського історичного “антагонізму” статтю в “Записках о Южной Руси”, атестуючи польського вченого як кращого фахівця з історії України.

Народився М. Грабовський на Волині в шляхетській родині, яка мала досить великі земельні володіння на Правобережній Україні. Дитячі роки провів в Олександрівці, де батько купив маєток з 229 кріпаками чоловічої статі та кам'яним будинком у **готичному стилі** на березі **Тясмина**, та куди переїхав із сім'єю. Навчався в Уманській гімназії разом із відомими згодом польськими поетами, представниками української течії в польській романтичній літературі Б. Залеським та С. Гоцинським. Через вільнодумство й непорозуміння з дирекцією закладу не закінчив гімназію і переїхав до Одеси, а у 1825-му - до Варшави.

У 1931-му, розірвавши з варшавським оточенням, оселився в родовому помісті в Олександрівці, періодично виїжджаючи до Києва, Варшави, Відня переважно для своїх наукових занять. Саме в “олександрівський період” (1831-1950 рр.) свого життя став видатним істориком, літературним критиком і публіцистом. Під псевдонімом “Едвард Тарша” розпочав свою літературну діяльність з “історичної белетристики” в дусі Вальтера Скотта, опублікувавши повісті з українського життя “Коліївщина і степи” (1838), “Станція Гуляйпільська” (1840), “Тайхури” (1845), “Оповідання курінного” та ін. Більшість з цих творів перекладені російською мовою П. Кулішем та публікувалися в “Московитянині” М. Погодина й “Современнике”.

Позбавлений можливості доносити свої думки до широкого польського читацького загалу, М. Грабовський повністю віддається джерельній евристиці,

відшуковуючи стародруки та колекціонуючи українські старожитності. Його матеріалами з археології України скористався київський цивільний губернатор Іван Фундуклій, видрукувавши одну з перших на теренах Росії археологічних розвідок “Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии” (1848). У передмові до видання Фундуклій прямо зазначає, що “багато зобов’язаний у виконанні своєї праці сприянню чигиринського поміщика М.А. Грабовського”. Через два роки побачила світ книга й самого М. Грабовського “Ukraina dawna i terażniejsza” (“Україна давня і сучасна”), присвячена археологічним пам’яткам Наддніпрянської України.

У 40-х роках остаточно викристалізуються ідеологія й історичні погляди М. Грабовського. Особливо важливу інформацію в цьому плані містить тритомна праця “Література і критика”, значна частина якої присвячена українській школі в польській літературі та екскурсам з історії України.

Романтичну лабораторію М. Грабовського характеризує його формула дослідження, яка зведена до тріади: “народність”, “яскрава оповідь”, “історична правда”. В одному з листів до Пантелеймона Куліша Грабовський констатує, що “польська історія спотворена, а література гине, бо в них є лише тенденція та політика”. За відсутність “історичної правди” Грабовський критикує “Полтаву” О.С. Пушкіна, вважаючи, що його герої “неправдиві, а тому дерев’яні”. Грабовського не влаштовує “героїчна брехня”, і він прагне до створення “дієвої”, але водночас “правдивої” картини минулого.

Якщо попередники Грабовського в польській романтичній історіографії та літературі, у тому числі й ті, які були пройняті щирими українофільськими симпатіями, старанно обминали селянсько-українські та польсько-панські взаємини, Грабовський з усією повнотою піднімає не лише міжетнічне, але й соціальне тло, на основі якого проходили українські повстання. Саме такий “об’єктивний” підхід польський історик демонструє у творі “Коліївщина і степи”, де показана мотивація повстанців та їхня непослідовність у своїх діях, з одного боку, та нічим не виправдана жорстокість польських панів – з іншого.

Є факти, що Міхал Грабовський займався і доброчинністю. Не дивлячись на те, що власниками Олександрівки була, в числі інших, і поміщиця Єфросинія Беляєва, православної віри, нову православну церкву в містечку спорудив у 1851 (за іншими відомостями – у 1850) році католик Міхал Грабовський. Побудував він також і католицький костьол.

Був Міхал Грабовський і шанувальником малярства. У нього була власна колекція картин, він охоче спілкувався з художниками. В олександрівському маєтку побували художники Лев Жемчужников та Наполеон Орда. Останній залишив зображення палацу Міхала Грабовського в Олександрівці.

На гостині в Олександрівці у Грабовського в 1843-му побував Тарас Шевченко. На тривалій гостині та

творчому пленері неодноразово (1843, 1844, 1856) перебував Пантелеймон Куліш. Також у маєтку побували письменники Северин Гощинський, Тимко Падура, Богдан Залеський, Ромуальд Підберезський, державний діяч і вчений Іван Фундуклей.

І після 1850-го, коли Міхал Грабовський придбав будинок у Києві, на Андріївському узвозі, він часто перебував у своїй володіннях в Олександрівці. Адже тут йому належала цукроварня і 1280 десятин землі.

Слід відзначити ще один важливий момент ролі М. Грабовського в оформленні української історичної школи – його виняткову комунікабельність. Опубліковані листи М. Грабовського до цілого ряду діячів польської науки й культури розкривають не лише розмаїття його дослідницьких інтересів, але й підкреслюють ту особливу роль, яку він відіграв у піднесенні престижу дослідника історії України.

У ДАВИДІВЦІ РОЗБИРАЮТЬ МЛИНА АБАЗИ

Символом села Давидівка, що у Голованівському районі, є водяний млин. Раніше сюди з'їжджалися підводи та машини молоти зерно з усієї округи. Та уже зо два десятки років млин стоїть пустою. А цієї осені його почали розбирати.

Село Давидівка розташоване на Ятрані за 13 км від райцентру. Проживає у ньому менше 200 чоловік. Бере свій початок з 1750 року. У 1901-му німці, на гроші поміщика, контр-адмірала Олексія Абази, збудували на Ятрані млина. Планував Абаза будувати у селі і текстильну фабрику для переробки коноплі. Біля Давидівки мала пролягти і залізниця від Голованівська до Умані. Та не встиг за життя. А там повіяли буремні вітри 1917-го...

Абаза був власником маєтку у селі Межирічка і ще кількох об'єктів, у тому числі будинку у селі Перегонівка (у ньому сьогодні притулок для людей похилого віку) та Давидівського млина. Серед іншого він спорудив дві школи – у Межирічці і Голованівську, постелив першу в районі кам'яну дорогу з Межирічки до станції Голованівськ.

Олексій Абаза отримав вищу морську освіту і в 1876 році був мічманом на Балтійському флоті. Учасник російсько-японської війни (1905 р), про що, до речі, згадує в романі „Цусіма” Новіков-Прибой. Коли Олексій одружився, то його нерідний батько граф Бобринський купив в селі Межирічці маєток у поміщика Драгоновського із гуральнею-заводом і подарував йому. З того часу і до 1917 року Межирічківський маєток належав родині. До 1890 року гуральня варила спирт-сирець (неочищений спирт), а в 1892 році Абаза привіз із Франції апарат для очищення спирту (ректифікат) і переробив завод на випуск спирту – до 1000 л на добу.

У 1916 році господарську частину помістя Абаза здав в оренду поміщикові Глінці, а сам доживав у житловому дворі. В січні 1917-го, будучи тяжко хворим, Олексій Михайлович скликав селян-активістів і звернувся до них з таким проханням: «Громадяни, в Росії наближається революція, а всяка революція супроводжується знищенням

матеріальних цінностей і спустошенням. Якщо революція відбудеться, то я вас прошу, не розоряйте маєтку. Він буде потрібен вам, народу, який я так люблю».

У лютому 1917-го Олексій Абаза помер. Похоронений у Межиріччі біля церкви. А в 1930-му вночі його могилу по-зłodійськи розрили і пограбували (золотий годинник, обручку, кортик та ін.). Ходили чутки, що зробили це сільські «активісти», які закінчили «викачку» хліба у селян і не мали вже за що випити.

Олексій Михайлович залишив після себе добру згадку, зокрема млина на Ятрані в Давидівці. Це велична чотириповерхова споруда з цегли, з майже метровою товщиною стін. Сьогодні вона ще у такому стані, що при певних затратах її можна відремонтувати і зробити у ній музей. На жаль, у влади немає на це коштів. Навіть не спромоглися встановити на автодорозі з

Новоархангельська на Голованівськ, яка проходить берегом Ятрані, і з якої видно село Давидівку, відповідного вказівка. А цієї осені робітники київської фірми стали розбирати прибудову до млина. У ній було устаткування, на яке падала вода і крутила жорна млина.

- ТОВ «Гідроенергоінвест» з міста Києва збирається протягом двох років побудувати на Ятрані у Перегонівці, Полонистому та Давидівці три гідроелектростанції, - говорить голова Перегонівської сільської ради Олег Лобода. – Відбулися громадські слухання, люди не проти цього будівництва на річці.

Чи приватизувала фірма млин, та чи має дозволи на реконструкцію пам'ятки архітектури – сільський голова не знає. Тож про це ми поцікавилися у заступника Директора департаменту культури, туризму та культурної спадщини Кіровоградської облдержадміністрації Вадима Колоса. Наша звістка про те, що зараз відбувається у Давидівці, його шокувала.

- У липні 2013-го власником млина стало ТОВ «Гідроенергоінвест», - говорить Вадим Іванович. – З відділом охорони культурної спадщини облдержадміністрації було укладено Охоронний договір 20 березня цього року на цю пам'ятку архітектури. У договорі прописано, що власник повинен своєчасно проводити поточні та капітальні роботи, та попередньо повідомивши про це до відділу охорони культурної спадщини ОДА. І жодного слова про знесення комплексу млина чи його частини.

За словами Колоса, до Департаменту культури, туризму та культурної спадщини Кіровоградської облдержадміністрації поки що не надходило письмового звернення від ТОВ «Гідроенергоінвест» про проведення поточних будівельних робіт на млину, тим паче про знесення його частини. Вадим Іванович підкреслив, що реставраційно-ремонтне завдання на цей об'єкт його власник не замовляв, і що він буде звертатися у правоохоронні органи, щоб зупинити руйнування абазівського млина у Давидівці. Проте, знаючи як працює бюрократичний апарат у нашій країні, припускаємо, що поки у справу втрутиться прокуратура, будівельники розберуть по цеглині прибудову до млина...

ГЕРОЯМ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Єдиний на Кіровоградщині пам'ятник воїнам, які загинули на полях битв Першої Світової війни, знаходиться у селі Кам'яне Новоархангельського району.

У відділі рідкісних та цінних видань обласної бібліотеки ім. Д.І.Чижевського у Кіровограді відкрито виставку «Перша Світова: історія і факти», яка присвячена 100-річчю одного з найбільших військових конфліктів в історії людства, що мав вирішальний вплив на історію минулого століття та призвів до розпаду чотирьох імперій: Австро-Угорської, Німецької, Османської та Російської.

1 серпня 1914 року Російська імперія, а разом з нею і більша частина території сучасної України, вступила у Першу Світову війну. Українці опинилися між двох ворожих імперій – Російської та Австро-Угорської. За підрахунками істориків, у складі російської імперської армії воювало близько 4 мільйонів українців, у лавах австро-угорського війська близько 700 тисяч, близько мільйона з них ніколи не повернулися до рідного дому, їх могили розсіяні повсюди в Європі – на землях нинішньої Австрії, Німеччини, Польщі, Словаччини, Румунії, Білорусі, України, Сербії, Росії, України...

На стендах виставки - рідкісні видання, в яких досліджеться тема Першої Світової війни, що побачили світ у 1915-1920 роках, а також документи Державного архіву Кіровоградської області, які відображають життя Єлисаветграда у роки цієї війни. Зокрема, це проект Братського кладовища російських воїнів, які загинули у Великій Європейській війні (так на той час називали Першу Світову), датований 25 листопада 1914 року. Виставка багато ілюстрована світлинами столітньої давності з особистої колекції кіровоградця Юрія Тютюшкіна та сімейних архівів читачів бібліотеки.

Юрій Тютюшкін зібрав кілька десятків фотографій воїнів Першої Світової війни, які були зроблені в єлисаветградських фотоательє під час перебувань цих військовослужбовців у нашому місті, та світлин, надісланих воїнами родичам в Єлисаветград.

- Одна з фотографій датована 28 березня 1915 року, - говорить Юрій Володимирович. - На знімку, зробленому в фотоательє Плетцера, три солдати. По центру з шаблею – кавалер трьох Георгієвських Хрестів. На зворотньому боці: «На пам'ять брату Порфирию от брата Иллариона. Город Єлисаветград, 454 пехотный Херсонский полк, 4 рота, 4 взвод». Нижче підпис - Десятков Максим Матвійович, прапорщик.

Не менш цікавою є і зібрання фотографій сестер милосердя, жительок Єлисаветграда.

Зважаючи на їх кількість, можна стверджувати, що багато наших землячок брало участь у Першій Світовій війні, надаючи медичну допомогу воїнам на полях битв та лікуючи їх в госпіталях. На зворотньому боці фотографії Наталії Коготовської, яка також зроблена в фотоательє Плетцера, чиясь рука написала: «Бедная девочка! Как отвратительно сложилась ее жизнь!».

Пам'ятники воїнам, які загинули на полях битв Першої Світової війни, можна перелічити на пальцях рук. Один з них, і єдиний на Кіровоградщині, знаходиться у селі Кам'яне Новоархангельського району.

- Пам'ятний знак односельчанам, які загинули на фронтах Першої Світової, у Кам'яному встановили у 1918 році, - говорить директор місцевої школи Микола Павлюк. - Це чотиригранний паралелепіпед висотою близько півтора метра, який увінчує хрест. На одній з сторін викарбовано: «Сей памятник поставили Отцы и Жены воинов-героев положивших жизнь свою за Веру и Родину в великую войну 1914-15-16-17 годы. Память их сохранится из Рода в Род». На інших трьох боках викарбовано 36 прізвищ жителів Кам'яного, які загинули на полях війни.

За словами Миколи Васильовича, загалом близько сотні жителів Кам'яного воювали в російській армії. Більше половини з них залишилися на полях битв. Родичі загиблих зібрали кошти і встановили у центрі села пам'ятний знак. На його боках викарбували прізвища лише тих, чиї родичі дали гроші. Цікаво, що цей пам'ятник не був сплюндрований ні радянською владою, ні під час окупації Кам'яного фашистами.

ЖОДНОГО ТВОРУ МІХАЛА ХОРОМАНСЬКОГО НЕ ПЕРЕКЛАДЕНО УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Встановлення пам'ятної дошки славетному земляку - подія у Кіровограді. Щороку у нас з'являється не більше дво-трьох таких дощок. Робиться це не за державний кошт - влада не виділяє грошей навіть на охоронні таблички. Тож зусилля польської громади Кіровограда, яка спромоглася протягом останніх чотирьох місяців встановити відразу чотири пам'ятні дошки відомим полякам, які народилися та проживали у нашому краї, слід вважати титанічними. Дві з них присвячені пам'яті польського письменника та драматурга Міхала Хороманського, по одній - композитору Каролу Шимановському та письменнику Міхалу Грабовському (про цю подію наше видання уже повідомляло - прим. авт.). За словами члена правління Кіровоградської організації «Асоціації польських журналістів України» ім. Кароля Шимановського Віталія Плінського, цей проект був співфінансований з коштів, отриманих від Міністерства закордонних справ Польщі у рамках конкурсу на реалізацію цільового завдання «Співпраця з польськими громадами і поляками за кордоном в 2014 році».

Поляки місце композитора Кароля Шимановського в ієрархії своїх класиків визначили чітко і ясно: другий після Шопена. Та на відміну від Шопена чи Монюшка, Шимановський - не «хрестоматійний класик». Він - класик європейського модерну, майстер синтезу стилів століть та епох. Святкування 132-ї річниці з дня народження композитора, піаніста, педагога, музичного діяча та публіциста Кароля

Шимановського (24 вересня (6 жовтня) 1882, с. Тимошівка, нині Кам'янського району Черкаської області — 29 березня 1937, Лозанна, Швейцарія) польська громада міста вшанувала встановленням пам'ятної дошки на приміщенні по вулиці Дворцовій, у якому нині навчальний музично-педагогічний факультет педуніверситету, а у 1919 році у флігелі на його подвір'ї була редакція місцевої газети "Война и мир". У ній Кароль Шимановський надрукував свої статті - «Що не вмирає» та «Історія і міф». Слід додати, що першу пам'ятну дошку у Кіровограді на честь Шимановського встановили ще у 1964 році на будинку №2 по вулиці Гоголя, який раніше належав родині Шимановських.

Також дві пам'ятні дошки тепер має і відомий польський письменник Міхал Хороманський. Першу відкрили 22 червня цього року на фасаді колишньої Єлисаветградської чоловічої гімназії, де навчався Міхал з 1915 по 1920 рік. А другу - 13 жовтня по вулиці Кірова (колишня Михайлівська), де 22 червня 1904 року в будинку домовласника Ратушного народився Міхал Хороманський. Взяти участь в урочистях з Києва приїжджав Генеральний консул республіки Польща в Україні Рафал Вольський.

- Історія родини Хороманських невіддільна від історії нашого міста, - говорить Віталій Плінський. - Його дід Михайло Кастанович редагував першу в Росії повітову газету «Елисаветградский вестник», а батько Костянтин працював ветеринарним лікарем Єлисаветградського повіту, завідував ветеринарним бактеріологічним кабінетом. У 20-ті роки минулого століття Міхал був інтелектуальним лідером елисаветградської творчої молоді. Арсен Тарковский згадував, що «Хороманський був нашим учителем. Він писав вірші по-людськи, перекладав з французької Верхарна та символістів, був першим, хто показав мені принаймні краєчок «нової поезії».

У 1924 році Хороманський виїхав до Польщі, де дебютував у польській літературі книгами «Білі брати» та «Оповідання з підтекстом». Автор широко відомого роману «Ревнощі і медицина», перекладеного багатьма мовами світу. З 1939 по 1957 рік жив у Бразилії та Канаді, займався живописом. В 1957 році повернувся до Польщі, де написав багато прозових творів і отримав літературне визнання в цій країні. Помер письменник в 1972 році у Варшаві. Єдиний роман М.Хороманського, який перекладено російською мовою, - «Співець тропічних островів».

За словами голови Кіровоградської обласної спілки письменників Василя Бондаря, Міхал Хороманський здобув собі світову славу, але залишається маловідомим в Україні і Кіровограді, тому що жоден з його восьми романів, перекладених багатьма мовами світу, так і не був перекладений на українську.

ПУШКІНА ТАМ НЕ БУЛО

На фасаді приміщення Головного управління Держсанепідслужби у Кіровоградській області, яке знаходиться на Биковому, висить меморіальна дошка. Її дослівний текст наступний: “На цьому місці в будинку колишньої кінно-поштової станції перебували: в серпні 1824 року - великий російський поет Олександр Сергійович Пушкін, у лютому 1825 року — великий польський поет Адам Міцкевич». З цієї ініціативи і коли була встановлена дана меморіальна дошка, держслужбовці, які займаються охороною культурної спадщини, не знають. Припускають, що це було у 1949-му, коли святкували 150-річчя з дня народження Пушкіна.

Про перебування у нашому місті двох великих поетів сусідніх народів відомо давно. У серпні 1824-го через Єлисаветград проїжджав з Одеси до нового місця призначення Олександр Пушкін і зупинявся у місті з 2 на 3 серпня. А у лютому 1825-го кілька днів провів в Єлисаветграді Адам Міцкевич. Оскільки тоді не було готелей та заїжджих дворів, то вважають, що обидва поети ночували у трактирі при поштової станції. Разом з тим документального підтвердження цьому немає.

Почесному громадянину Кіровограда Віталію Кривенку під час роботи головним архітектором міста вдалося віднайти у московських архівах карту, яка датована 18 лютого 1833 року. Вона має назву “План Военного города Єлисаветграда с окрестным местоположением, в настоящем виде». На цьому плані є лише одна поштова станція. Позначення нанесене словами та малюнком поштового рійка. Знаходилася ця станція по Великій Пермській вулиці, на місці нинішнього пивзаводу. Але не на розі з провулком Поштовим, як вважають деякі краєзнавці, а в іншому кінці пивзаводу — біля нинішнього пожежного депо. Судячи з плану, вздовж дороги стояв один, напевне головний корпус, а за ним у дворі, літерою “П”, ще один.

А от на плані мікрорайонів Бикове та Чечора такого позначення немає. Тож стверджувати, що на той час там була поштова станція - не можна. Найбільш ймовірно, що Пушкін та Міцкевич зупинялися по вулиці Верхній Пермській. Разом з тим, поети могли скористатися й гостинністю когось з єлисаветградських поціновувачів їхнього таланту.

У своїй книзі міський голова Єлисаветграда О.Пашутін писав, що з “рапорта елисаветградской почтовой конторы от 13-го февраля 1784 г. на имя коменданта крепости Св. Елисаветы генерал-майора Петерсона видно, что почтовая контора учреждена в гор. Елисаветграде в том же 1784 году”. Та де вона була, Пашутін не згадує. Також він писав, що в “1830-х годах был весьма популярный елисаветградским почтмейстером Грамеко, а по смерти его, сын его. При чем почтовая контора в то время помещалась в их же доме, на Нижне-Быковской улице”. Та коли поштова станція з’явилася на цій вулиці, і де саме — теж поки що не встановлено.

Можна припустити, що ініціатори встановлення вищезгаданої меморіальної дошки на Биковому заблукали у двох “ямах”. Будинок санепідстанції спорудили у 1889 році як “боргову тюрму”. Її ще називали “ямою”, і у ній сиділи виключно за борги. Єлисаветградська “яма” споруджена у стилі еклектики з використанням варіантів неокласики. Автор проекту і виконавці — невідомі. Двоповерховий цегляний будинок з

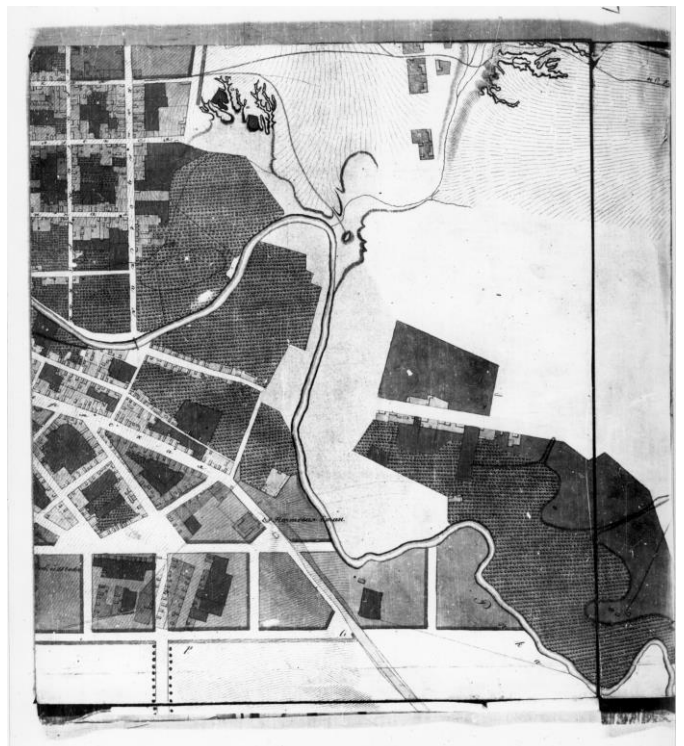
підвалом має два фасади та спрощені просторове вирішення інтер'єрів і оформлення, що відповідало первісному призначенню будівлі. У підвалі збереглися металеві двері колишньої тюремної камери.

Боргова в'язниця проіснувала на Чечорі до 1905 року. Потім у ній розмістили політичну в'язницю. Серед її відомих в'язнів - поет Олексій Гмирьов, який сидів тут двічі. 13 лютого 1905 року під час обшуку в його квартирі у

Миколаєві знайшли прокламації і заарештували. Спочатку Гмирьов перебував у в'язниці у Миколаєві, на початку березня його перевели в Єлисаветград, а наприкінці квітня — у Херсон. У 1906 році Гмирьова заслали до Сибіру. Проте у червні того ж року йому вдалося утекти і повернутися до Миколаєва, а звідти, за порадою друзів, переїхати до Єлисаветграда. Та вже 9 вересня його знову заарештували. На цей раз за сфальсифікованим звинуваченням в умисному вбивстві єлисаветградського поміщика Григорія Луцького. 26 січня 1908 року визнали винним і засудили до 6 років і 8 місяців каторги. Більшість своїх віршів Гмирьов написав у в'язницях, зокрема і в єлисаветградській.

У 1911-му приміщення політичної в'язниці віддали під Пастерівську станцію. А у 1939-му у цій будівлі розмістили обласну санітарну епідеміологічну станцію.

“Ямом” у XVII-XVIII століттях на Русі називали кінно-поштові станції. Тож не виключено, що якийсь кіровоградський краєзнавець-комуніст погорів на цих двох словах, вирішивши, якщо у приміщенні нинішньої санепідстанції була “яма”, то значить там була кінно-поштова станція, а отже, там зупинялися Пушкін та Міцкевич. Меморіальна дошка на їх честь висить на фасаді будинку на Чечорі уже понад 60 років. А клерки, які займаються охороною культурної спадщини, так і не знайшли часу, щоб знайти в архівах документи, які б підтверджували, або ж навпаки спростовували рішення своїх колег. Щоправда, вони й самі сьогодні дають дозволи на встановлення меморіальних дощок у місті не на тих будинках та з

грубими фактологічними порушеннями у текстах. Приміром, з червня цього року фасад будинку колишньої Єлисаветградської чоловічої гімназії по вулиці Шевченка прикрашає дошка, на якій викарбувано, що письменник, якому вона присв'ячена, навчався тут з 1915 по 1923 рік, хоча гімназія припинила своє існування у 1920-му...

ПОЧАТОК КІНЦЯ ЗОЛОТОЇ ОРДИ

Багата історія нашого краю. Є що показати, є чим похвалитися перед гостями. Однак, не завжди ми уміємо це зробити. Скоріш, не бажаємо. А пояснюємо усе відсутністю коштів. Наше видання неодноразово писало про подібне. Тож бігборд, який нещодавно довелося побачити на узбіччі автодороги з Умані на Кіровоград, біля мосту через річку Синюха на околиці села Торговиця Новоархагельського району, є приємним виключенням. Він нагадує подорожуючим, що неподалік відбулася знаменита Синьоводська битва - явище європейського масштабу, що спричинило глибокі зміни в історії держав Східної Європи та Золотої Орди.

Ця битва тривалий час замовчувалася. Причини зрозумілі: історіографія титульної нації давала незначний простір для трактування подій та явищ регіональної історії, особливо коли вони не узгоджувалися з офіційними тезами про Куликовську битву як знаменну віху у визволенні Русі від татаро-монгольського іга. За роки незалежності України утвердилася думка щодо датування битви 1362 роком, за

датою, наведеною у Густинському літописі, Никонівському зводі та Рогозькому літописці, а її місцем називають береги нинішньої річки Синюхи. В європейській картографічній традиції XVI-XVIII ст. сучасну річку Синюху називали Синьою Водою, тож зрозуміло, чому битву називають Синьоводською.

Кіровоградські археологи, викладачі та студенти педуніверситету, разом з київськими колегами ось уже 17 років шукають у Торговиці матеріальні свідчення битви. Чітких топографічних прив'язок сучасники подій на Синіх Водах не залишили, єдиним географічним орієнтиром служить повідомлення М.Стрийковського, зафіксоване ним понад 200 років після самої битви. Уславлюючи перемогу "литви й русинів", хроніст першою в переліку звільнених міст називає Торговицю.

Місце битви між литовсько-руською раттю та силами трьох татарських ханів ще не встановлене. А от отримані матеріали дають підстави стверджувати, що історична традиція прив'язки місця Синьоводської битви до Торговиці на Синюсі найбільш близька до об'єктивності. На території нинішнього села відкрито середньовічне поселення першої половини XIV ст. Знахідки мають чітко виражені риси золотоординської матеріальної

культури: залишки глиняних тандирів, водогону, цегляної лазні гамам, майстерні з випалення кераміки. Тут жило населення, яке користувалося всіма досягненнями східної цивілізації та мало матеріальну культуру з яскравими східними рисами. Археологічні матеріали свідчать про раптове припинення життєдіяльності міста. Відбутися це могло внаслідок бойових дій.

...Восени 1362-го Ольгерд очолив війська, що вирушили у відкритий степ у напрямку одного з найбільших ординських міст на українських землях – Торговиці. Письменник-гуманіст Михалон Литвин у XVI ст. назвав Торговицю Троєю, настільки його вразили масштаби залишків цього поселення. У районі річки Синюха війська Великого князівства Литовського перестріли чамбули трьох татарських беїв – Кутлубуги, Кочубея й Деметрія. Так почалася битва, що стала доленосною подією для української історії.

Монголо-татари вишикувалися трьома полками, намагаючись оточити супротивника. Проте Ольгерд використав тактику Данила Галицького – розділив військо по фронту на кілька тактичних одиниць. Це дало змогу не тільки збільшити фронт, але й створило можливість для флангових обстрілів степовиків і контратак. Напевно, литовсько-українське військо своїми флангами спиралося на якісь природні перепони (пагорби, струмки тощо), які нині годі знайти. Принаймні тільки цим можна пояснити відсутність під час битви обхідних маневрів з боку кочівників.

Вишикувавши полки в лінію, Ольгерд висунув фланги армії дещо вперед, аби дати можливість зосередженим на них арбалетникам обстрілювати з боків ординців. Татари здійснили кілька атак, обстрілюючи своїх ворогів із луків, намагаючись знайти слабке місце в обороні й нанести вирішальний удар. Проте литовсько-українські стрільці, яких, очевидно, було чимало, завдавали супротивникові значних втрат. Якщо ж десь виникала небезпека прориву рядів, то за рахунок маневрування полками Ольгерд вчасно виправляв ситуацію. Нарешті, в слушний момент, можливо, коли кіннота кочівників зав'язла між литовськими полками в своїй черговій атаці, християни пішли в контрнаступ.

От як цей епізод описав у другій половині XVI ст. польський хроніст М.Стрийковський: *"Татари з шаленим завзяттям розпочали бій, засипавши литву густим залізним градом із луків, сточили кілька сутичок, але завдали мало втрат через правильний їй шик та швидке маневрування. А литва з русинами враз із шаблями та списами наскочили на них і в рукопашному бою прорвали лобові частини та змішали їм танці півколом. А інші, особливо новогрудці (Новогрудок - перша столиця Литви) з Коріатовичами (брати Коріатовичі - племінники Ольгерда), з самострілів зі стрілами наскочили з боків й довгими списами скидали їх із сідел, наче вітер снопи в бурю. Не змігши довше витримати лобового натиску Литви, татари почали мішатися та перелякані тікати в розлогі поля"*.

Внаслідок Синьоводської перемоги українські землі були звільнені від 122-річного золотоординського іга. Про це нагадує бігборд на березі Синюхи біля Торговиці. До речі, три з п'яти полків, які билися на Куликовому полі, були з України і Білорусі. І вони вже спізнали смак перемоги за 18 років до того.

Очевидно, після загибелі міста його торгова частина через деякий час відродилася. Адже саме тут були давні переправи через річку Синюху, проходив знаменитий Чорний шлях.

САКРАЛЬНИЙ ЦЕНТР ВЕЛИКОЇ СКІФІЇ

Табличкою з таким написом позначений центр кам'яного овального плато, розміром приблизно 800х1500 метрів, неподалік села Вільні Луки Новоукраїнського району.

Учені давно ламають голову над загадкою Геродота про місцезнаходження землі Екзампай (з грецького — священні шляхи). У ній, за словами “батька історії”, скіфський цар Аріант встановив великий бронзовий казан, виготовлений з наконечників стріл — пам’ятку про один з перших у Європі і найоригінальніший “перепис” народів Великої Скіфії. Згідно з

дослідженнями В.Петрука, це священне для скіфів місце розташоване на околиці села Вільні Луки у Новоукраїнському районі, на межі Кіровоградської та Миколаївської областей.

Екзампай - не просто пагорб, а вершина вододілу між двома річками – Чорним Ташликом і Мертвоводом разом з їхніми верхніми притоками. Марсове поле України позначене найвищою точки в усіх правобережних степах - 269 м (48°09' пн. ш. 31°47' сх. д.). Гіркою річкою, про яку писав Геродот, виявився Мертвовод зі своєю притокою Кам'яно-Костуватою, що починається неподалік у великому байраці по другий бік старого чумацького Кучманського шляху. У тому байраці велике кам'яне плато – “пуп скіфської землі”. Саме там колись стояв скіфський казан, у якому варили напій слави – проварене вино (як кагор), в яке вкидали степових змії мідянок, що надавало мужності героям, які пили цей священний напій.

Неподалік від кургану поле, яке нині розорене тракторами, а колись мало запечений ґрунт. Найімовірніше, що саме на ньому на честь Бога війни скіфи щорічно споруджували вівтар у вигляді скирти з хмизу, у вершину якої встромлювали залізний меч Арея. В’язанки хмизу викладали у невисокі земляні валки вздовж країв велетенського квадрата з прив’язкою до сторін світу. Таким чином відтворювали модель скіфського Всесвіту і самої Скіфії, як чотирикутної країни. Скирту спалювали, і дим від духмяних трав досягав богів на Небі. Усі, хто під час цього ритуалу перебував у межах майдану площею 25-30 га, відчували себе у храмі Арея – оборонця Скіфії. Оскільки дія відбувалася раз на рік, валки із в’язанок хмизу (у супроводі молитов) поновлювали.

Цар Аріант, щоб дізнатися про чисельність скіфів, наказав кожному принести по наконечнику стріли. А тому, хто не принесе, погрожував смертю. З наконечників стріл зробили постійний пам'ятник у вигляді казана. Більшість дослідників сходяться на тому, що казан стояв у найважливішому святилищі Скіфії. А ним могло бути якраз місце щорічного спорудження храму і жертовника Богу війни Арею.

Казан царя Аріанта (казан військової слави) був першим пам'ятником Перемоги на нашій землі.

Уславлення звитяги скіфів над перським царем Дарієм входило в основний замисел всієї безсмертної праці Геродота, як і в помисли скіфських царів. Священний казан, встановлений у центрі країни, в святилищі Екзампай, на думку царя Аріанта, мав втілювати ідею незалежності Великої Скіфії. І своїм першим наказом – кожному скіфу здати по наконечнику стріли для проведення незвичайного “перепису”, і другим – виготовити з них постійну пам'ятку, він надав їй соборного характеру – символу державної єдності.

Той факт, що географічний і сакральний центр Великої Скіфії поблизу села Вільні Луки є відносно близьким (60 км) до одного з сучасних географічних центрів України біля селища Добровеличківка служить переконливим доказом геополітичної спадкоємності територій протягом майже двох з половиною тисячоліть історії нашої країни від Великої Скіфії до нинішньої України.

Сьогодні сакральний центр Великої Скіфії відвідують не часті гості. Поки що Екзампай не став туристичним центром. Та не виключаємо, що після цієї публікації у Новоукраїнський район будуть організовані поїздки тих, хто захоче побувати у священному для наших предків місці. Тим паче, що воно недалеко від Кіровограда — приблизно за 80 км.

ТУТ НАВЧАВСЯ ДМИТРО КРИЖАНІВСЬКИЙ

Всесвітньо відома пісня на слова Тараса Шевченка «Реве та стогне Дніпр широкий» у дореволюційні роки була своєрідним духовним гімном українського народу. Разом із «Боже великий, єдиний, нам Україну храни» Миколи Лисенка вона мала надзвичайну популярність. Її навіть розглядали як один із варіантів державного гімну за часів Української Народної Республіки. У масовій свідомості ця музика вважається народною, хоча її написав Дмитро Якович Крижанівський. У Державному архіві Одеської області збереглися документи, які свідчать, що він народився 17 грудня 1856 року на Херсонщині у сім'ї священика. Проте де саме – поки що не встановлено.

Про Дмитра Крижанівського мало відомостей. Можливо тому автори публікацій про нього у кіровоградських ЗМІ допускають неточності. Так кандидат історичних наук називає Крижанівського то Данилом, то Дмитром, наче поганий студент, який не знає вірної відповіді і гадає. Цей же доцент також стверджує, що Крижанівський – елісаветградець. Але

Дмитро Якович не народився у нашому місті, і не жив у ньому тоді, коли писав свою геніальну музику. Автору цих рядків вдалося знайти кілька священників із прізвищем Крижанівський з Єлисаветградського повіту. Зокрема, у сільці Водяне (нині Мальовниче, поряд з селом Олексіївка в Кіровоградському районі), за даними 1782 року, священником був Яків Крижанівський. Але щоб набратися сміливості називати його родичем автора музики вищезгаданої пісні, треба бути кандидатом історичних наук, а не журналістом-краєзнавцем. Адже відомо, що прізвище Крижанівський досить поширене у нашій історії та культурі, і тому треба уважно підходити до вивчення тієї чи іншої особи, яка його носить.

Відомо, що Дмитро Крижанівський навчався в Єлисаветградському духовному училищі. Потім в Одеській духовній семінарії, яку закінчив у 1878 році. Далі було навчання у Новоросійському університеті (Одеса) на слов'янсько-російському відділенні історико-філологічного факультету. Диплом отримав 31 травня 1882 року і за призначенням поїхав до Болградської чоловічої гімназії (Одещина) вчителем російської мови. Саме у Болградський період написав ряд музичних творів, у тому числі й знамениту мелодію на слова Тараса Шевченка. Молодий викладач часто їздив до Одеси, підтримуючи стосунки з українською громадою, та відвідуючи спектаклі на той час популярних українських театральних труп. Зіркою української сцени тоді був Марко Кропивницький. Під впливом виконання ним українських народних пісень, Дмитро Якович присвятив Марку Лукичу мелодію знаменитої пісні. Музика сподобалася Кропивницькому, і той опублікував її в друкарні одеського музичного магазину Цаноті у 1886 році. Однак практично увесь тираж заарештувала поліція.

У 1890 році невиліковно хворого Дмитра Крижанівського переводять до Одеси на посаду помічника столоначальника, а потім призначають столоначальником в Одеський навчальний округ, де він скромно допрацював до своєї смерті 14 лютого 1894 року.

У 1898 році Марко Кропивницький удруге намагається видати пісні з нотами Дмитра Крижанівського. Але й цього разу видання одеського нотного магазину, де були пісні Дмитра Яковича «Реве та стогне Дніпр широкий» та «Чи у полі, чи у борі...», конфіскувала поліція.

Тоді Марко Кропивницький вирішив оприлюднити пісню, гастролуючи в Одесі. Сталося це в орендованому на Бажакінській вулиці великому будинку м'ясника Василя Лазарева. Під час постанови «Дай серцю волю, заведе в неволю» автор п'єси і виконавець

головної ролі Марко Лукич уперше виконав знамениту пісню. Ось, як це описує дослідник М.Артамонов: *«У спектаклі за сценарієм у IV акті п'єси герой Іван Непокритий, якого з незмінним успіхом грав М.Кропивницький, говорив про своє рішення піти в солдати замість свого товариша. І, вставши з-за столу, простягнувши до глядача руки замість традиційної пісні «Гей, шпорши, шпорши...» заспівав «Рече та стогне Дніпр широкий». Нова пісня до сліз зворушила глядачів. Вони всі встали...».*

Як завжди на подібних виставах був присутній поліцейський наглядач. Коли заворожені піснею глядачі піднялися, це було розцінено як бунт, оскільки народ мав стояти тільки при співі «Боже, царя храни». На всі домагання поліцейського припинити протест, ніякої реакції не було. Лише викликаний наряд поліції розігнав присутніх. За збурення людей співом Марка Кропивницького вислали разом із трупою з Одеси із забороною протягом року грати у місті. Проте, як відомо із його драматургічної діяльності, «пісня, народившись на підмостках в Одесі, вже поширилася серед народу».

Що стосується елісаветградського сліду Дмитра Крижанівського, то будівля колишнього Духовного училища на розі вулиць Жовтневої революції та Київської, де він навчався, збереглося до цього часу. Та у якому році воно споруджене – поки що не встановлено. Один із кіровоградських краєзнавців стверджує, що це був перший цегляний будинок в Єлісаветграді, і побудували його у 1820-му. Та звідки він узяв ці дані – краєзнавець не вказує, тож є підозра, що з високої стелі цього приміщення.

Духовні училища були нижчим духовно-навчальним повітовим закладом і призначалися «для початкової освіти і підготовки дітей до служіння православної церкви». Після них йшли на навчання до семінарії. Приймали дітей православних духовних осіб безкоштовно, а з інших брали гроші за навчання. Училища були чотирикласними, а програма схожою до програми чотирьох класів гімназії.

Міський голова О.Пашутін в «Историческом очерке г.Елисаветграда», який вийшов друком у 1897 році, писав: *«Духовное училище существует по настоящее время, недавно отпраздновало 75-летие своего существования. Оно было основано настоятелем елисаветградского Успенского собора протоиереем Павловским. Помещается в собственном каменном 2-х этажном доме, при нем домовая церковь».* Тож можна припустити, що духовне училище в Єлісаветграді відкрили у 1820-1822 роках. Але де воно знаходилося на той час, і в якому році побудоване його приміщення – невідомо.

Також О.Пашутін писав, що *«церковь при Елисаветградском духовном училище в честь св. исповедника Василия Парийского устроена и освящена в 1884 году. Устроена на счет бывшего почетного блюстителя купца Василия Осиповича Куцына. Означенная церковь находится внутри училищного здания. Внутренность и принадлежности, а также церковная утварь стоят до 6000 руб.».*

У радянські часи провулок Духовний, що був неподалік училища, перейменували на Тракторний. Після революції 1917-го Духовне училище закрили. У 1922-му тут відкрили початкову школу №70. У 1935-му відбувся перший випуск 10-го класу СШ №22. Потім школа мала 21-й номер. Сьогодні тут ЗШ №14.

Це двоповерхова цегляна споруда на мурованому цегляному фундаменті з напівпідвалом. У 50-ті роки минулого століття була добудована (спортзал), нині у плані подібна до літери «Г». Архітектурне рішення - еkleктика з елементами класицизму та так званого «цегляного» стилю. Використана різнорозмірна тесана та профільована глиняна цегла. Центральний фасад та фасад, який виходить на вулицю Київську, в радянські часи були облицьовані керамічною неглазурованою плиткою. У приміщенні колишньої домової церкви сьогодні шкільний актовий зал, над сценою якого церковний купол. На фасаді школи немає ані таблички, що це пам'ятник архітектури та історії, ані вказівки на те, що тут навчався у Духовному училищі Дмитро Крижанівський, автор музики пісні на слова Тараса Шевченка «Рече та стогне Дніпр широкий».

ПАШУТІНСЬКЕ УЧИЛИЩЕ

У Кіровограді є кілька будинків, які цікаві не лише тим, що мають багату історію, а й тим, що вони були добудовані чи перебудовані, і з часом змінили своє первісне призначення. Про один з таких будинків, у

якому сьогодні знаходиться облдержадміністрація, ми розповідали читачам. Його спорудили у 1850 році для міської управи, а також розмістили у ньому сирітський суд, поліцейське управління, громадський банк та правління взаємного страхового товариства. Сьогодні піде мова про одне з найменш досліджених народних училищ Єлисаветграда – Пашутінське. Його стіни нині вбудовані в приміщення підприємства «Акустика» (з двору) по вулиці Орджонікідзе, 5.

Перша згадка про училище датується 16 квітня 1903 року. У цей день Єлисаветградська міська дума затвердила програму відзначення 25-річчя перебування на посаді міського голови Олександра Миколайовича Пашутіна. У документі, зокрема, було зазначено: *«Открыть городское народное училище на Ковалевке с присвоением ему имени А. Н. Пашутина с тем, чтобы открытие могло последовать с августа месяца сего года, для чего необходимый кредит в размере 1115 руб. отнести на сверхсметные прибыли городского общественного банка за 1902 год и внести его в дополнительную смету, а на будущее время сумму, необходимую для содержания этого училища в комплекте первоначально на 80 учащихся, ежегодно вносить в смету городских расходов, и теперь же возбудить в установленном порядке надлежащее ходатайство о присвоении вновь предполагаемому училищу имени А.Н. Пашутина».*

Проект та кошторис будинку склав головний архітектор міста Олександр Петрович Кишкін. Дума затвердила кошторис 12 січня 1904 року на суму 24 800 рублів, з яких 16 тисяч рублів виділив Роберт Ельворті, а решту мали взяти з бюджету міста за 1905 рік. 15 квітня дума затвердила креслення будинку. А 6 червня на місці спорудження приміщення Пашутінського училища, на розі вулиць Кавалерійської та Київської, навпроти будинку Лішних, відслужили молебень.

Під училище відвели 1478 квадратних сажень (1 сажень – 216 см) землі, яку місто викупило у Р.Єльворті. Будівля була буквою «Г», головні фасади виходили на Київську та Кавалерійську вулиці. Оскільки, як зазначається в одному з документів міської думи, неподалік були залізничний вокзал та завод, а отже по вулицях інтенсивний рух транспорту, приміщення віднесли від проїзної частини дороги на 10 сажень і огородили.

Добудувати приміщення у 1905 році довелося новому головному архітектору міста П.В.Барташевичу. Заради здешевлення кошторису, він прибрав з фасаду будинку маскерони та іншу ліпнину, а також спростив другий поверх. Тож будівлю Пашутінського училища спеціаліст регіональної служби охорони пам'яток архітектури Валентина Семічова характеризує, як виконану у стилі еклектики з елементами класицизму та бароко. Облицювальну плитку замовляли у Харкові на керамічному заводі Е.Бергенгейма (вона, до речі, й сьогодні збереглася у приміщенні «Акустики»), та у Слов'янську на заводі Дзевульського та Лянге.

11 серпня 1905 року контрольна комісія оглянула збудоване училище і визнала будівельні роботи «удовлетворительними и целесообразными». Єлисаветградська газета «Голос Юга» у номері за 10 вересня 1905 року у замітці «Новое училище» повідомляла: «На днях закончена постройка здания Пашутинского училища, производившаяся под наблюдением члена управы М.С.Макарова. Принято в училище около 250 детей и с 3 сентября начались занятия. При

училище имеется громадный роскошный актовый зал, помещение для библиотеки, в которой находится один шкаф с десятком тощих книжонок, и просторная рукодельная комната».

У радянські часи у будівлі Пашутінського училища була політехнічна середня школа №4. У звіті про її роботу за 1937-38 навчальний рік зазначено, що вона знаходиться по Кавалерійській вулиці у двоповерховому будинку, який має вісім класних кімнат, канцелярію та клубну кімнату для бібліотеки. Автор звіту підкреслив, що приміщення надзвичайно гарне і в належному стані, але вимогам десятирічки не відповідає, школа перевантажена, працює у дві зміни. У 1962 році школу тимчасово перевели до машинобудівного технікуму, а будівлю Пашутінського училища передали заводу «Червона зірка». У ньому спершу розмістили інститут сільськогосподарського машинобудування, а потім на його місці побудували інженерний корпус заводу. У 1967 році школа переїхала у нове приміщення по проспекту Винниченка.

У Пашутінському училищі чотири роки, до 1913-го, навчався Заслужений залізничник СРСР, Герой Соціалістичної праці Семен Фокович Тютюшкін.

- Дідусь жив з батьками на Солодкій Балці, - говорить кіровоградець Юрій Тютюшкін. – На той час завідував училищем Дмитро Єфремович Пилипенко, який разом з дружиною Анастасією Григорівною, яка теж викладала в училищі, жили у квартирі на першому поверсі. У нашому сімейному альбомі збереглася єдина відома дореволюційна фотографія Пашутінського училища.

Слід додати, що перед війною у школі №4 навчався видатний учений-географ, міністр освіти УРСР з 1971 по 1979 рік Олександр Мефодійович Маринич, який родом з села Суботці Знам'янського району.

ЙОСИП ПОБЕРЕЖСЬКИЙ ПРОЕКТУВАВ АВІАДВИГУНИ

Днями на першому, напівпідвальному, поверсі будинку на розі вулиць Чміленка та Карабінерної у Кіровограді новий власник квартири затіяв ремонт. Будівельники, розбираючи дерев'яну стелю у кладовці, знайшли кілька поштових листів, датованих 1909-1910 роками і адресованих Срулю Побережському. Ця знахідка дозволяє припустити, що будинок належав старості Єлисаветградської синагоги «Бес-Гакнес» Ізраїлю Побережському. У щорічному додатку до газети «Голос Юга» за 1913 рік зазначено, що він проживав у власному будинку по вулиці Московській (нині – Чміленка).

Ізраїль Йосипович – маловідома особа в історії нашого міста. А от його син Йосип більш помітна постать. Відомо, що він народився в Єлисаветграді 24 квітня 1897 року. Де

навчався та яку здобув початкову освіту – поки що не встановлено. Деякий час він був членом єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей Ціон». Служив у царській армії. Брав участь в боях Першої світової війни. З лютого 1922-го - у Червоній Армії. Дослужився до начальника політвідділу 51-ї Перекопської стрілкової дивізії. Був також членом Революційної військової ради Хорезмської групи військ, воював з басмачами, за що у жовтні 1924-го нагороджений орденом Червоного

Прапора.

У 1928-му закінчив Військово-повітряну інженерну академію ім.М.Жуковського. Тривалий час працював в авіаційній промисловості СРСР. Зокрема, у Москві на заводі ім. М.Фрунзе, у Центральному інституті авіамашинобудування. З 1934-го – директор Пермського моторобудівного заводу. Забезпечив розробку та освоєння нових модифікацій авіаційних двигунів, у тому числі й американського ліцензійного двигуна „Циклон”, визнаного у 1936-му кращим радянським двигуном на Всесоюзному конкурсі. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Червоної Зірки. Репресований і розстріляний у 1938-му. Посмертно реабілітований у 1955-му.

Будинок Ізраїля Побережського на розі Чміленка та Карабінерної – пам'ятник архітектури та історії, перебуває під державною охороною. Та до цього часу він не був досліджений і не вивчена його історія. Тепер відомо, кому належав цей будинок і хто у ньому проживав.

ДОСТОЙНИЙ ПЕРЕВЕДЕННЯ В ЕЛІСАВЕТГРАДСЬКИЙ ГУСАРСЬКИЙ ПОЛК

28 листопада у відділі краєзнавства обласної бібліотеки ім. Д.І.Чижевського відбулися краєзнавчі студії, присвячені 250-річчю Єлисаветградського гусарського полку. Доцент педуніверситету, кандидат історичних наук Олександр Чорний презентував виставку фотографій та малюнків командирів і рядових, та ознайомив зі славетною історією полку. Журналіст Володимир Крутоус розповів про свою

колекцію мініатюр елисаветградських гусар. Кількома цікавими знахідками поділився провідний спеціаліст обласного краєзнавчого музею Костянтин Шляховий.

Елисаветградський гусарський полк був сформований у фортеці Святої Єлисавети з поселень козачого полку під назвою Єлисаветградського пікінерного у березні 1764-го. Пізніше він носив різні назви (легкокінний, кінних стрільців, кінноєгерський), а у 1801-му отримав назву Єлисаветградський гусарський полк.

Свою історичну назву у війнах проти наполеонівської Франції наше місто увіковічило завдяки активній участі полку у бойових діях. Хоробрість гусар у битві під Аустерліцем у листопаді 1805-го відзначив генерал М.І.Кутузов. Полк брав активну участь і в бойових діях 1806-1807 рр.

26 серпня 1812 року біля села Бородіно розпочалася одна з наймасштабніших битв світової історії. Гусари Єлисаветградського полку зробили вагомий внесок в успішний характер кавалерійського удару. Їм вдалося захопити дві французькі гармати, щоправда через пересічену балками місцевість трофеї залишили, попередньо зіпсувавши. Цей факт згадується в усіх дослідженнях з історії Вітчизняної війни 1812 року та Бородинської битви. Високо оцінили хоробрість і звитягу Єлисаветградського гусарського полку у своїх рапортах генерали Ф.П.Уваров, М.Б.Барклай-де-Толлі та М.І.Кутузов.

13 вересня 1812-го Єлисаветградський гусарський полк на чолі з полковником Г.О.Шостаковим знищив французький гвардійський загін чисельністю 800 чоловік під командуванням полковника Март'є. За ці дії Г.О.Шостаков був нагороджений золотою шаблею з написом *“За храбрость”*. У подальшій боротьбі з французами Єлисаветградський гусарський полк брав участь у битві при Тарутино 22 вересня 1812-го, у ході якої вахмістр Іван Жуковський першим уклінився у лави противника. Особливо елисаветградські гусари відзначилися у боях на берегах річки Чернишні. За поданням генерал-фельдмаршала М.І.Кутузова від 23 січня 1813-го офіцери полку за цю битву були удостоєні високих державних відзнак.

Бойові якості рядових і офіцерів полку ставилися у приклад, героїв із Єлисаветграда знали в інших частинах російської армії, а служити у складі Єлисаветградського гусарського полка було почесно і престижно. У документі про нагородження учасників битви 22 вересня 1812-го за підписом головнокомандувача генерал-фельдмаршала М.І.Кутузова значилося: *“...Московского ополчения 8-го казачьего полка прапорщик Забела во время сражения был употреблен с приказаниями под неприятельскими выстрелами, препорученность сию исполнил в точности, отличив себя мужеством и храбростью. Достоен перевода в Елисаветградский гусарский полк”*.

Участь елисаветградських гусар у Вітчизняній війні 1812 року не залишилася непоміченою командуванням та урядовими колами. 13 квітня 1813 р. Олександр І підписав імператорський указ, який розпочинався словами: *“Успехи и счастливые события нынешней кампании явили новые опыты мужества храброго нашего воинства. Среди совокупных поражений неприятеля, по засвидетельствованию генерал-фельдмаршала князя Кутузова-Смоленского, особенно ознаменовали себя полки...”* Далі йде їхній перелік, серед якого чільне місце займає і Єлисаветградський гусарський полк. Разом із тим, згаданим указом полк за вдалі дії у війні отримав у нагороду 25 срібних труб на георгіївських стрічках з написом *“За отличие при поражении и изгнании неприятеля из пределов России в 1812 году”*. Додамо, що Єлисаветградський гусарський полк один із небагатьох удостоєний пам'ятного знака на полі Бородинської битви.

Елисаветградський гусарський полк брав участь у закордонному поході російської армії 1813-1814 років. Полком у цей час продовжував командувати полковник Г.О.Шостаков. 25 серпня 1813 р. елисаветградці брали участь у боях поблизу містечка німецьких колоністів Деневице на території Бессарабії. Через два дні елисаветградські гусари, переслідуючи французів на шляху до Таргау, нанесли стрімкий удар по ворожому батальйону, розпорошили його сили, взявши у полон майже увесь особовий склад

підрозділу. Відзначилися елісаветградські гусари і у знаменитій битві під Лейпцігом 4-7 жовтня 1813-го, яку дослідники найменували “битвою народів”.

За прикладну хоробрість і мужність під час закордонної кампанії 1813-1814 рр. Єлисаветградський гусарський полк отримав чергову колективну відзнаку. Кавалерійський генерал Ф.Ф. Вінценгероде 26 серпня 1814 року, на честь другої річниці битви при Бородіно запропонував у нагороду для полку право носити спеціальний знак на ківерах з написом “*За отличие*”. Ці знаки були даровані полку імператорським розпорядженням 19 листопада 1814 року.

Ще одним визнанням заслуг Єлисаветградського полку є представлення портретів полкових офіцерів у військовій галереї героїв війни 1812 року у Зимовому палаці у С.-Петербурзі. Серед численних образів створених відомим художником Дж. Доу, є портрети генералів Г.О.Шостакова й Г.І.Лисаневича.

Окремої розповіді заслуговує участь Єлисаветградського гусарського полку у боях Першої Світової війни. На краєзнавчих студіях Костянтин Шляховий зачитав знайдену ним в архівах телеграму на адресу Тимчасового уряду, датовану червнем 1917-го, під якою підписалися усі солдати та офіцери полку. «...*возмущаясь тем, что германский шпион Ленин и одураченные им люди не изолированы, мы категорически заявляем – все гусары третьего Елисаветградского полка и третья самокатная рота, от командира до рядового, объединенные желанием блага свободной России, просим Временное Правительство и Совет Рабочих и Солдатских Депутатов верить, что мы готовы по первому приказанию высшего командования первыми пойти в наступление, где бы и при каких условиях таковое ни было назначено*».

Залишки Єлисаветградського гусарського полку, очолювані останнім його командиром полковником Ахметом Такаєвим, загинули на станції Іловайській на Донбасі, - потрапивши у полон, вони були розстріляні більшовиками.

Шостаков. Малюнок

Вахмістр Єлисаветградського гусарського полку з полковим штандартом. Малюнок підполковника Самонова.

Герасим Олексійович
Дж.Доу, 1825-1827 рр.

Полковий нагрудний знак